Cahiers Nederlandse Letterkunde. Jaargang 2000

bron
Cahiers Nederlandse Letterkunde. Jaargang 2000. Uitgeverij Passage, Groningen 2000

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_cah001200001_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

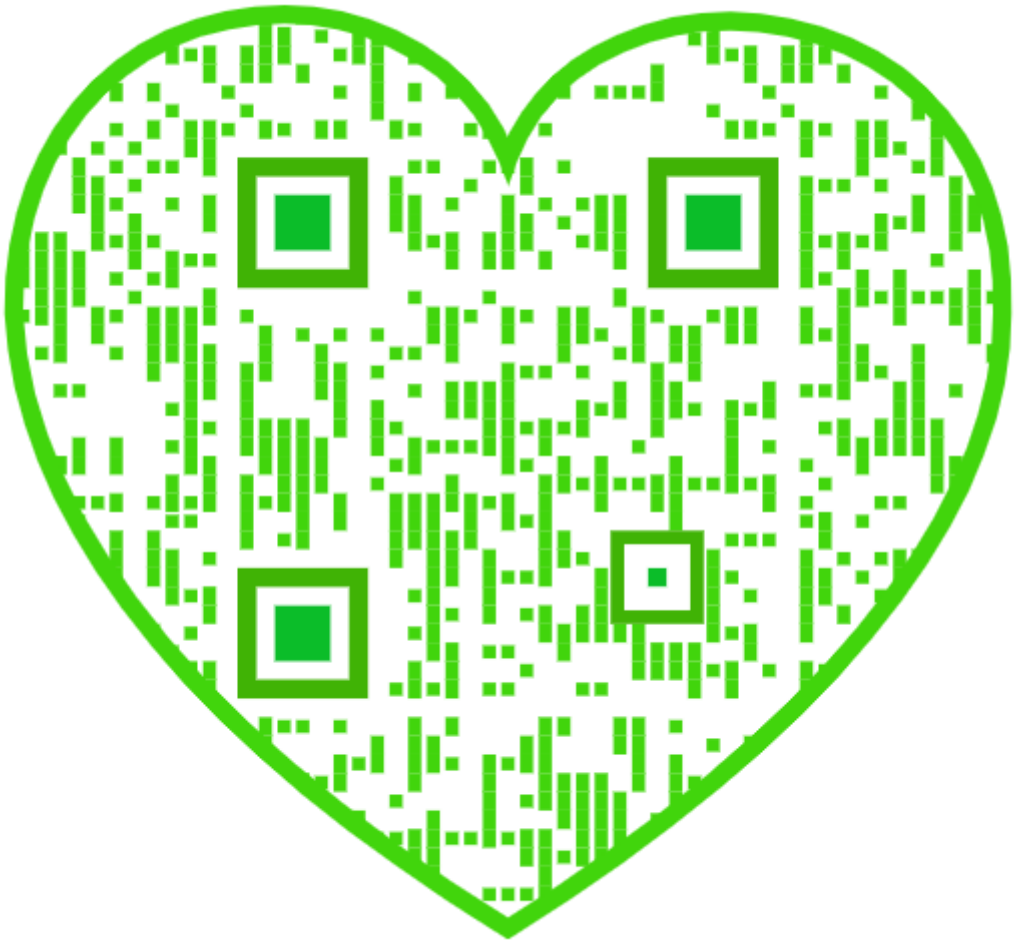

[Nummer 1]

Met tien maten gemeten. Anderhalve eeuw Nederlandse poëzie in een halve eeuw bloemlezingen

Geert Nijland

Inleiding

Een bloemlezing is meestal een poging om een representatieve selectie van de beste gedichten van een periode of over een thema bij elkaar te brengen. Ofschoon alle bloemlezingen altijd iets subjectiefs hebben, proberen de samenstellers vaak toch (een schijn van) objectiviteit aan hun keuze mee te geven: bijvoorbeeld door de criteria te noemen op grond waarvan ze hebben gekozen. Gerrit Komrij (1980) zegt dat hij zich ‘slechts een tijdlang heeft vermomd als zeef,...’ en als ‘dichters ook in zijn bloemlezing wéér met dezelfde gedichten vertegenwoordigd zijn, dan ligt dat niet aan hem, als bloemlezer, maar aan de dichters’ (vrije parafrasering G.N). Hans Warren (1994) zegt dat hij een **representatief overzicht** heeft willen geven van de Nederlandse poëzie van de Tachtigers tot heden, waarbij **Gezelle niet mocht ontbreken**. Brems, Schouten & Wieg (1999) hebben als criterium ‘het **literaire belang** van de gedichten, gezien door de **bril van het heden**’. Maar later zeggen ze heel eerlijk dat het criterium toch steeds bleef ‘**wat vinden wij het mooiste gedicht**’. Wigman (1999) probeert naast zijn eigen particuliere criteria (‘**weerbarstige, verontrustende gedichten**’ die niet tot de bekende canon behoren) objectievere criteria te hanteren. De gedichten die hij mee wil nemen naar de volgende eeuw zijn ‘stuk voor stuk gekozen op hun **poëtische overtuigingskracht**, op hun **relevante inhoud** en hun nog altijd **navoelbare** noodzaak’. Bij bloemlezingen voor het onderwijs, bijvoorbeeld Hoekstra (1950) en Kazemier (1952), spelen natuurlijk ook **didactische criteria** een rol. Veel bloemlezers vinden bovendien dat de gekozen gedichten **van deze tijd** moeten zijn.

Je zou de belangrijkheid van dichters kunnen proberen af te lezen aan de hand van **het aantal gedichten** dat van hen voorkomt in een goede omvangrijke bloemlezing van een autoriteit, bijvoorbeeld Komrij of Warren. Een objectievere kwaliteitsmeting krijg je door niet één maar meer samenstellers te kiezen. Aarts & Van Etten (1990) hebben geprobeerd hun bloemlezing niet te baseren op hun eigen subjectieve oordeel of op dat van een autoriteit. Nee, zij hebben **meer dan 100 bloemlezingen** geturfd, en daarop het assortiment van gedichten per dichter in hun boek gebaseerd. Dat aantal varieerde van 1 tot 10 gedichten per dichter. Zij hebben dus ook gedichten in hun bloemlezing opgenomen die ze zelf nooit zouden hebben gekozen (de ‘draken’), maar die in de bloemlezingen blijken voor te komen of het in de publieke opinie steeds goed blijven doen.

De hoeveelheden gedichten in een verzamelwerk als dat van Aarts & Van Etten geven ongetwijfeld een meer objectieve maat voor de belangrijkheid van de dichters dan die in afzonderlijke bloemlezingen als van Warren, Komrij of... Van Vriesland (1964), om nog eens een andere autoriteit op het gebied van de moderne

Nederlandse poëzie te noemen. Behalve een grotere objectiviteit zou men ook graag iets over de **ontwikkeling in de tijd** willen weten. Ook een verzamelbloemlezing geeft immers alleen maar een over de tijd gemiddeld beeld, terwijl het aantal geciteerde gedichten ook slechts een eendimensionale maat van de belangrijkheid van de dichters is. Alleen de opgenomen gedichten zelf geven aanvullende kwalitatieve informatie. Maar kun je uit een verzameling bloemlezingen ook niet een meer **genuanceerd kwantitatief beeld** destilleren? Hoe zou je tot een wijze van verwerking kunnen komen die **minder arbitrair** is dan de subjectieve voorkeur van afzonderlijke samenstellers, die **meer aspecten** van de dichters en hun gedichten laat zien dan een simpele eendimensionale telling, en die bovendien een beeld van de ontwikkeling in de tijd geeft - geen poëziestatistiek, maar poëziedynamiek dus.

Uit deze vragen ontstond de gedachte om eens een poging te doen om de Nederlandse dichters (bij benadering die van de laatste anderhalve eeuw) die in een aantal bloemlezingen (bij benadering die uit de laatste halve eeuw) voorkomen te rangschikken op veel meer criteria dan alleen de aantallen citaties (onder een citatie wordt hier de opname van een gedicht in zijn geheel in een bloemlezing verstaan). Daarbij zou dus niet alleen moeten worden nagegaan welke dichters en gedichten het vaakst in de bloemlezingen voorkomen; dat hadden Aarts & Van Etten (1990), al gedaan. Er zou ook bekeken moeten worden welke Nederlandse dichters **de tand des tijds beter hebben doorstaan** dan andere en in welke mate. Er zou ook een manier gevonden moeten worden om de **consensus onder bloemlezers** over de belangrijkheid van de dichters in een getal uit te drukken. En hoe druk je de populariteit van een dichter in een getal uit?

In een iteratief proces van conceptualiseren, tellen, turven, rekenen en opnieuw conceptualiseren zijn uiteindelijk een tiental criteria opgesteld en bijbehorende kwantitatieve indices uitgewerkt. Deze indices zijn weliswaar niet helemaal onafhankelijk van elkaar, maar geven toch verschillende perspectieven op de poëzie.

Een bijkomend voordeel van zo'n multicriteria-analyse is dat ook dichters die met weinig gedichten in bloemlezingen worden aangetroffen, zich op grond van andere kwaliteiten kunnen onderscheiden. Bijvoorbeeld als ze in staat bleken om, na twintig jaar (bijna) uit bloemlezingen afwezig te zijn geweest, **opnieuw terug te keren**, in recentere bloemlezingen, of als ze weliswaar met niet zo'n groot aantal gedichten vertegenwoordigd zijn, maar dat wel hebben **bereikt in een zeer korte levensperiode**, of als ze niet zo veel, maar wel zeer **populaire gedichten** hebben gepubliceerd.

Bij het operationaliseren van deze criteria heb ik tevens geprobeerd aan een bezwaar van veel gangbare poëziebloemlezingen tegemoet te komen. Wat is het geval? Oudere dichters hebben een veel grotere kans om erin voor te komen dan jongere. Een in 1955 geboren dichter kan immers onmogelijk in een bloemlezing van 1950 voorkomen. Daarbij komt dat oudere dichters ook nog eens een veel grotere expositiekans hebben dan jongere dichters doordat ze niet alleen vanuit hun oorspronkelijke bundels maar ook vanuit de oudere bloemlezingen in de jongere worden overgenomen. Ook Aarts & Van Etten noemen deze vertekening. In

de analyse is met de genoemde bias rekening gehouden door de berekening van de maten uitsluitend te betrekken op het aantal pagina's waarin een dichter **redelijkerwijs vertegenwoordigd had kunnen zijn**. 'Redelijkerwijs vertegenwoordigd' betekent dat aangenomen wordt dat een bloemlezing die voor het 23ste jaar van de dichter gepubliceerd is, geen gedicht van die dichter kan bevatten. Deze 23 jaar blijkt namelijk ongeveer de kritische leeftijd waar beneden geen dichters in bloemlezingen voorkomen (althans niet in die van dit onderzoek). Het zal duidelijk zijn dat door deze procedure jonge dichters hoger op de belangrijkheidscriteria zullen scoren dan zonder leeftijdscorrectie.

Hoe ben ik in dit artikel te werk gegaan? Ik heb twintig bloemlezingen gekozen (zie de lijst in hoofdstuk 15), die verdeeld zijn over drie perioden: zeven bloemlezingen verschenen in de periode 1940 tot en met 1959, zes in de periode 1960 tot en met 1979 en zeven in de periode 1980 tot en met 1999. Verder golden voor de keuze van bloemlezingen nog een aantal randvoorwaarden: 1) ze moesten minstens een periode van twintig jaar omvatten; 2) ze mochten niet beperkt zijn tot een enkel thema. Daardoor vielen bloemlezingen met uitsluitend liefdesgedichten, moedergedichten, seizoensgedichten, boerengedichten, gedichten over kinderen, geld of landschappen af.

Ondanks een zekere uitsluiting van buitenbeentjes bleef er nog veel variatie over. Aan de ene kant treft men de meer '**egalitaire**' bloemlezers aan, waarbij de top uit een vrij groot aantal gelijkwaardige dichters bestaat (Warren kent het maximum van 10 geplaatste gedichten gelijkelijk aan maar liefst 11 dichters toe, en Komrij onderscheidt zelfs 21 gelijkwaardige toppers). Andere bloemlezers moeten niets hebben van zo'n verdelende rechtvaardigheid. De 'betere' dichters steken (soms met kop en schouders) boven de mindere dichters uit. Bij J. Aleida Nijland zijn de opgenomen gedichten in de bloemlezing welhaast zo ongelijk over de dichters verdeeld als de vegetatiemassa over voorkomende plantensoorten in een bos: Gezelle 34 gedichten, Adama van Scheltema 19, Prins 16, Gerhardt 14, etc.. We herkennen het '**Mattheüs-principe**' zowel in de natuur als in de cultuur: 'wie heeft die zal gegeven worden...'[1]

Wat de dichters betreft is dit onderzoek beperkt tot dichters die **geboren zijn in of na 1830** - het geboortejaar van Guido Gezelle. Na correctie van het aantal pagina's vanwege deze inperking bleven er voor de drie onderscheiden perioden 1489, 1688 en 1887 bladzijden over om te analyseren. Van de 619 aangetroffen dichters werden op grond van een tiental criteria tabellen samengesteld. Bij elk criterium werden van de 619 dichters steeds ongeveer vier procent die het hoogst scoorden in tabellen opgenomen. De dichters staan per tabel steeds vermeld in volgorde van afnemende waarde van de index voor dat criterium. In de meeste tabellen zijn de 24 (= 4% van 619) hoogst scorende dichters opgenomen. Bij sommige criteria was het maximum aantal dichters lager dan 24, domweg omdat er niet meer dichters significant op scoorden. Er is echter voor gezorgd dat het aantal per tabel nooit kleiner was dan zes, ook al werd daarmee de zojuist genoemde randvoorwaarde van significantie enigszins geweld aangedaan. Omdat de omvang van dit onderzoeksverslag binnen bepaalde grenzen moest blijven en omdat

de nadruk in deze analyse toch ligt op een positieve karakterisering, zijn bij criteria die een negatieve waardering inhouden, zoals ‘daling van frequentie’ en ‘negatieve trendverandering’, maar half zoveel (= 12) dichters per tabel opgenomen. In gevallen van gelijke waarderingen van dichters op een criterium werden de tabellen soms iets groter, zodat alle ‘ex aequo’ dichters ook konden worden vermeld.

Deze analyse is mede geïnspireerd door de kwantitatieve vegetatiekunde - de studie naar de verspreiding van plantensoorten over ruimte en tijd. En zijn dichters en hun gedichten in bloemlezingen ook niet op te vatten als bloemen in de wei? De botanici onder de dichters zouden en zullen beslist niet verbaasd zijn: ‘Ik ben een blomme...’, zegt Guido Gezelle en ‘wie het bloeien heeft verleerd, doet zeer waarschijnlijk iets verkeerd’, luidt de moraal van een van de fabels van Leo Vroman. Hij zal er als beroepsbioloog geen bezwaar tegen hebben enigszins vrij geciteerd te worden: ‘als alle dichters eensklaps bloemen waren’. Dan... zou een **bloemlezing** een vegetatie zijn waarin die bloemdichters en dichterbloemen samen bloeien. De **bloemlezer** is dan het milieu dat selecteert, want ‘alles is overal maar het milieu selecteert’ luidt de plantengeografische ‘Wet van Beyerinck’. **Presentie c.q. absentie** is dan dus het al of niet voorkomen van planten (gedichten) in vegetaties (bloemlezingen), **frequentie** hoe vaak een plant (gedicht) wordt aangetroffen per vierkante meter (per 1000 bladzijden). **Correlatie** kan dan worden beschouwd als de mate waarin planten (gedichten) in dezelfde vegetaties (bloemlezingen) samen gevonden worden. ‘Als alle dichters bloemen zijn’.

Omwille van de overzichtelijkheid heb ik na deze inleiding eerst korte definities van alle analysecriteria gegeven. Pas daarna heb ik de criteria in afzonderlijke hoofdstukken uitvoeriger gedefinieerd. Na de uitvoerige definitie van een criterium worden steeds de bijbehorende analyseresultaten in tabellen weergegeven en kort besproken. Voor de meer technisch geïnteresseerden is soms nader op de wiskunde en de methodologie van de indices ingegaan. Er wordt soms naar genummerde noten aan het einde van het artikel verwezen. Zonder deze eindnoten kan de tekst echter ook goed worden begrepen. Met nadruk wil ik er op wijzen dat de in deze studie gebruikte termen geen andere betekenis hebben dan de hieronder gedefinieerde. Alle mogelijke kwalitatieve connotaties en surplusbetekenissen van begrippen als ‘populair’, ‘controversieel’ en ‘uniek’ zijn voor rekening van de lezer.

Korte definities van begrippen

Criterium 1. Aantal: het absolute aantal gedichten van elke dichter in alle twintig bloemlezingen samen en het aantal gedichten per 1000 bladzijden waarop de dichter, wat leeftijd betreft, redelijkerwijs zou kunnen voorkomen (= relevante bladzijden).

Criterium 2. Presentie: het percentage van de relevante bloemlezingen waarin tenminste één gedicht van de dichter voorkomt.

Criterium 3. Frequentie: het aantal citaties (herhalingen van dezelfde gedichten inbegrepen) van gedichten per 1000 relevante pagina's bloemlezing.

Criterium 4. Productiesnelheid: het aantal gedichten per 1000 relevante bladzij-

den gedeeld door de ‘productieve periode’ van de dichter.

Criterium 5. Stijging / Daling: de mate waarin de frequenties van gedichten van de dichters in de tijd veranderen.

Criterium 6. Trendverandering: de mate waarin een stijging in de eerste periode wordt gevolgd door een geringere stijging of zelfs daling in de tweede periode (negatieve trendverandering) dan wel waarin een daling in de eerste periode wordt gevolgd door een geringere daling of zelfs stijging in de tweede periode (positieve trendverandering).

Criterium 7. Stabiliteit / Schommeling: de mate waarin de aanwezigheidsfrequentie van een dichter (frequentie van citaties van gedichten) per sub-periode in de tijd varieert t.o.v. het gemiddelde over de gehele periode.

Criterium 8. Populariteit / Uniciteit: de mate waarin de dichters in de verschillende bloemlezingen met steeds dezelfde gedichten voorkomen.

Criterium 9. Consensus / Controverse: de mate van overeenstemming tussen de bloemlezers over ‘de belangrijkheid’ van de dichters - belangrijkheid uitgedrukt in termen van aanwezigheidsfrequentie in de bloemlezingen.

Criterium 10. Correlatie: de mate waarin dichters wel of niet samen in dezelfde bloemlezingen voorkomen.

De Top-25 van de afgelopen anderhalve eeuw: de dichters die op grond van een gewogen som van scores op deelcriteria de 25 eerste plaatsen in een verzameling van twintig bloemlezingen uit de laatste halve eeuw (60 jaar) van de twintigste eeuw innemen.

De meest frequent geciteerde gedichten: 192 gedichten die in twintig bloemlezingen van de laatste zestig jaren van de twintigste eeuw de grootste citatiedicht- heid hebben.

Overzichtstabel: een tabel waarin in alfabetische volgorde alle dichters in deze analyse voorkomen, alsmede de bekende pseudoniemen, de levensperioden, de totaalscore en een verwijzing naar de tabellen en figuren waarin de dichters genoemd worden.

Om de mogelijk wat saaie cijfers enigszins te verlevendigen heb ik hier en daar fragmenten poëzie tussen de tabellen geplaatst. Meestal zijn dat fragmenten van dichters die bovenaan of hoog op de ladder in de gepresenteerde tabel staan, fragmenten die bovendien toepasselijk zijn voor de desbetreffende criteria. Ik raad de lezers aan te proberen om uit eigen herinnering de voortzetting of het begin van de gedichten te reconstrueren, of, enkele van de bundels uit een bibliotheek te lenen om na te gaan hoe de gedichten ook al weer begonnen of afliepen. De bronnen staan vermeld in een bijlage.

1. Aantal geciteerde gedichten

.....
Hebt gij volgorde nog
van boven naar beneden,
van links naar rechts, alsmede
totaalgetal en samenhang?
Bleven de maten even lang,
Die ik op u heb aangebracht?
Zijt gij uzelf de eerste nog
En enige, of alrede
zevende, negende, ongeacht
welk ranggetal in reeksen,
die u vermeesterden, in 't zog
trokken der **kwantiteit**... en toch
hield gij daarin het teken,
dat u bewaart en duidt tot in
verste verandering?

Gerrit Achterberg

Criterium 1 is het aantal geciteerde gedichten (tabel 1). In de eerste plaats heb ik het **absolute aantal gedichten** van elke dichter in elk van de twintig bloemlezingen opgeteld (kolom 2). Daarnaast heb ik het aantal **gedichten per 1000 relevante bladzijden** berekend (kolom 4). Relevant wil zeggen dat voor elke dichter en bloemlezing het aantal bladzijden werd geschat waarop hij of zij redelijkerwijs zou kunnen voorkomen. Van geen enkele dichter kwamen gedichten voor in bloemlezingen verschenen vóór hun 23ste jaar. Daarom is 23 jaar als kritische leeftijd gebruikt[2].

Gerrit Achterberg blijkt de dichter met ‘de meeste kwantiteit’ in de bloemlezingen. Opmerkelijk is dat voor de eerste drie dichters het aantal gedichten bij de volgende dichter steeds met 10 tot 13 afneemt, terwijl het aantal gedichten bij elke volgende dichter met slechts ongeveer 1 tot drie afneemt. De eerste drie dichters steken met kop en schouders boven de anderen, maar ook boven elkaar uit.

Druk je de frequentie van gedichten uit in aantallen per 1000 relevante bladzijden (kolom 4 van de tabel), dan moeten Hélène Swarth, J.A. dèr Mouw, Paul van Ostaijen en Willem de Mérode in de tabel plaats maken voor Gerrit Komrij, Hans Vlek, J. Bernlef en K. Schippers.

Zuid-Afrikaanse dichters zijn vooral in de recentere bloemlezingen nogal eens categorisch afwezig[3]. Dat geldt met name voor de periode 1960-1979. Wordt voor de bloemlezingen waarin dat het geval is gecorrigeerd, dan blijkt geen van hen tot de Top-25 door te dringen. Elisabeth Eybers staat dan ongeveer op de 30ste plaats (zie ook de eindnoten)[4].

Tabel 1. Dichters in volgorde van het grootste aantal verschillende gedichten in alle twintig bloemlezingen (kolom 2), en dichters met het grootste aantal verschillende gedichten per 1000 relevante pagina's (kolom 4).

Dichters	Aantal verschillende gedichten in 20 bloemlezingen	Dichters	Aantal verschillende gedichten per 1000 relevante pagina's
Gerrit Achterberg	82	Gerrit Achterberg	16.2
Guido Gezelle	73	Guido Gezelle	14.4
Albert Verwey	60	Albert Verwey	11.8
Ida G.M. Gerhardt	50	Ida G.M. Gerhardt	9.9
H. Marsman	50	H. Marsman	9.7
A Roland Holst	48	A Roland Holst	9.5
Pierre Kemp	48	Pierre Kemp	9.5
Herman Gorter	47	Gerrit Komrij	9.4
Martinus Nijhoff	46	Herman Gorter	9.3
J. Slauerhoff	44	Martinus Nijhoff	9.1
J.H. Leopold	43	J. Slauerhoff	8.7
Karel van de Woestijne	40	J.H. Leopold	8.5
Lucebert	39	Hans Vlek	7.9
M. Vasalis	39	Karel van de Woestijne	7.9
P.C. Boutens	39	Lucebert	7.9
H. Roland Holst-Van der Schalk	39	M. Vasalis	7.7
Leo Vroman	38	P.C. Boutens	7.7
Hans Andreus	36	H. Roland Holst-Van der Schalk	7.7
Gerard den Brabander	35	Leo Vroman	7.5
Gerrit Kouwenaar	35	J. Bernlef	7.4
Willem de Mérode	35	K. Schippers	7.4
Remco Campert	34	Hans Andreus	7.4
Paul van Ostaijen	33	Remco Campert	7.3

J.A. dèr Mouw	33	Gerrit Kouwenaar	7.0
Hélène Swarth	33	Gerard den Brabander	6.9

2. Presentie

> Elk woord, terwijl hij schreef, ging ademhalen
> En riep een ander antwoord in zijn oor,
> Telkens kwamen tussen de bergen door
> Vogels met nieuwe tekst,...
> .....
>
> **Martinus Nijhoff**

Criterium 2, presentie, is gedefinieerd als het percentage van de bloemlezingen waarin tenminste één gedicht van de dichter voorkomt. Deze maat is weergegeven in tabel 2.
Er wordt hier ook weer onderscheid gemaakt tussen het presentiepercentage in

Tabel 2. Dichters met de hoogste presentiepercentages in alle twintig bloemlezingen in de periode 1940-1999 (tweede kolom) en dichters met de hoogste presentiepercentages in de relevante bloemlezingen (vierde kolom).

Dichters	Presentie Percentage in alle bloemlezingen	Dichters	Presentie Percentage in relevante bloemlezingen
Martinus Nijhoff	95	Martinus Nijhoff	95
Gerrit Achterberg	90	Gerrit Achterberg	90
Jan Engelman	90	Jan Engelman	90
Ed. Hoornik	90	Ed. Hoornik	90
H. Marsman	90	H. Marsman	90
J.H. Leopold	85	J.H. Leopold	85
Paul van Ostaijen	85	Paul van Ostaijen	85
M. Vasalis	85	M. Vasalis	85
Bertus Aafjes	80	Hans Andreus	82
Anthonie Donker	80	Bertus Aafjes	80
Hendrik de Vries	80	Anthonie Donker	80
Herman Gorter	75	Hendrik de Vries	80
H. Roland Holst-Van der Schalk	75	Lucebert	79
J. Slauerhoff	75	Herman Gorter	75
Albert Verwey	75	H. Roland Holst-Van der Schalk	75
J.W.F. Werumeus Buning	75	J. Slauerhoff	75
Hans Andreus	70	Albert Verwey	75
P.C. Boutens	70	J.W.F. Werumeus Buning	75
Ida G.M. Gerhardt	70	Gerrit Komrij	72
Guido Gezelle	70	Hans Vlek	72
Geerten Gossaert	70	P.C. Boutens	70
Lucebert	70	Ida G.M. Gerhardt	70
J.A. dèr Mouw	70	Guido Gezelle	70
Jan van Nijlen	70	Geerten Gossaert	70

Leo Vroman	70	J.A. dèr Mouw	70
		Jan van Nijlen	70
		Leo Vroman	70

alle bloemlezingen (tweede kolom) en het presentiepercentage in de **relevante** bloemlezingen, dus die waarin de dichter redelijkerwijze voor zou kunnen komen (vierde kolom).

Het is opmerkelijk dat geen enkele dichter in alle bloemlezingen voorkomt. Zelfs een dichter als Martinus Nijhoff blijkt niet te voldoen aan de criteria van alle bloemlezers. Bij Paul Rodenko ontbreekt Nijhoff in *Nieuwe griffels schone leien*. Hij beschouwt hem kennelijk minder als een avant-gardistische dichter dan Guido Gezelle, van wie hij maar liefst zes gedichten opneemt. Het valt op dat sommige dichters, die in tabel 1 op aantal verschillende gedichten hoog scoren, op presentie naar verhouding veel lager scoren en omgekeerd, dat andere dichters juist relatief hoger scoren op presentie dan op aantal. Zo is Martinus Nijhoff, die in tabel 1 met 46 verschillende gedichten vertegenwoordigd is, in tabel 2 in een groter percen-

tage bloemlezingen aanwezig dan Gerrit Achterberg met bijna het dubbele aantal gedichten in tabel 1. Jan Engelman die in tabel 2 op de 3e plaats staat komt in tabel 1 zelfs helemaal niet voor. Het omgekeerde geldt voor A. Roland Holst. Hij is in tabel 2 geheel afwezig (65 % presentie is juist beneden de kritische grens voor deze tabel), terwijl hij in tabel 1 op de zesde plaats staat, met niet minder dan 48 gedichten. Dit opmerkelijke verschil hangt enerzijds samen met het verschil in populariteit tussen de dichters (Nijhoff en Engelman populairder dan Achterberg en A. Roland Holst). Het verschil kan echter ook samenhangen met een verschil in consensus tussen de bloemlezers. Ik kom daar in de hoofdstukken 3, 8 en 9 op terug.

3. Frequentie

> Is dit genoeg: een stuk of wat gedichten,
> Voor de rechtvaardiging van een bestaan,
> .....
>
> **J. C. Bloem**

Frequentie (criterium 3) is gedefinieerd als het aantal citaties van gedichten per 1000 pagina's bloemlezing. Ook hier is die frequentie weer uitgedrukt per 1000 pagina's van de bloemlezingen die meer dan 23 jaar na de geboorte van de dichter zijn gepubliceerd (de zogenaamde relevante pagina's). Daarbij zijn de gedichten die vaker dan eenmaal in één bloemlezing voorkomen als even zovele extra gedichten meegeteld. Deze maat vertoont meestal een sterke relatie met de beide vorige. Men kan echter inzien dat **aantal, presentie en frequentie**, hoewel ze op het eerste gezicht gelijksoortige hoeveelheidsindices zijn, toch ook elk voor zich extra informatie geven. Eén extreme mogelijkheid is wanneer van een dichter maar één gedicht in een verzameling van twintig bloemlezingen met totaal 5000 bladzijden voorkomt, maar dit gedicht wel in elk van die twintig bloemlezingen staat. Het aantal gedichten is dan één, de presentie honderd procent en de frequentie twee promille. Een ander uiterste zou een dichter zijn met twintig verschillende gedichten in één bloemlezing en geen enkel gedicht in de overige negentien. Het absolute aantal is dan twintig, de presentie is vijf procent en de frequentie twee promille. De diverse maten zijn in deze uiterste gevallen dus nogal verschillend. Aantal, presentie en frequentie kunnen elk voor zich veranderen, terwijl de overige twee grootheden gelijk blijven.

Er wordt wel eens gezegd dat een berg zo hoog is als zijn hoogste top. Daarom zijn in tabel 3 niet alleen de gemiddelde frequentiepromillages in de periode 1940-1999 weergegeven (tweede kolom), maar ook het hoogste aantal gedichten per 1000 bladzijden in een van de bloemlezingen (vierde kolom).
Uit de tabellen 1, 2 en 3 blijkt dat het soms inderdaad een groot verschil maakt of men kijkt naar het aantal verschillende gedichten van een dichter in de bloemlezingen, naar het percentage bloemlezingen waarin een dichter voorkomt of naar de frequenties van citaties. Ed. Hoornik en Jan Engelman zijn met relatief weinig gedichten in relatief veel bloemlezingen aanwezig (relatief laag in tabel 1 en hoog in tabel 2). Bij Guido Gezelle, Ida G.M. Gerhardt, A. Roland Holst en Pierre Kemp

Tabel 3. Dichters met de hoogste gemiddelde frequentie van citaties van gedichten per 1000 relevante bladzijden (tweede kolom); en de dichters met de hoogste maximum citatiepromillages in één van de bloemlezingen (vierde kolom). Tussen haakjes staat het jaar waarin dit maximum geregistreerd werd.

Dichters	Gemiddeld frequentie-promillage	Dichters	Maximum frequentie-promillage
Gerrit Achterberg	23.1	Herman Gorter	110(1951)
Guido Gezelle	22.3	H. Marsman	104 (1962)
H. Marsman	21.1	Gerrit Achterberg	90 (1951)
Martinus Nijhoff	20.1	K. Schippers	86 (1985)
Paul van Ostaijen	15.6	Hans Lodeizen	83 (1962)
J. Slauerhoff	15.4	Karel van de Woestijne	80 (1951)
Herman Gorter	15.2	Guido Gezelle	79 (1946)
A. Roland Holst	15.2	Remco Campert	74 (1985)
J.H. Leopold	14.6	Rutger Kopland	74 (1985)
M. Vasalis	14.0	H. Roland Holst-van der Schalk	73 (1962)
Albert Verwey	13.6	Martinus Nijhoff	73 (1962)
J.C. Bloem	13.4	J. Slauerhoff	73 (1962)
Lucebert	13.2	Willem Kloos	70 (1951)
Karel van de Woestijne	13.0	A. Roland Holst	67 (1956)
P.C. Boutens	12.6	P.C. Boutens	63 (1962)
Ida G.M. Gerhardt	12.2	Albert Verwey	63 (1962)
Willem Kloos	12.2	Gerard den Brabander	62 (1956)
Gerrit Komrij	11.9	C. Buddingh'	62 (1985)
Pierre Kemp	11.7	J. Bernlef	61 (1971)
Leo Vroman	11.5	Paul van Ostaijen	61 (1960)
HansAndreus	11.0	Gaston Burssens	55 (1960)
Hendrik de Vries	10.7	Jacob Israël de Haan	55 (1956)
Hans Lodeizen	10.1	Pierre Kemp	55 (1956)
J.A. dèr Mouw	9.9	Willem de Mérode	55 (1956)

zijn de gedichten meer geclusterd in enkele bloemlezingen (relatief laag of afwezig in tabel 2 en hoog in tabel 1). Bij Paul van Ostaijen en Willem Kloos worden vaak

dezelfde gedichten in verschillende bloemlezingen gevonden (relatief hoog in tabel 3). Deze verschuiving hangt samen met de mate waarin de dichters populaire gedichten schreven en met de mate van consensus / controverse. In de hoofdstukken 8 en 9 kom ik daarop nog terug.

Kijkt men naar de maxima in kolom 4 van tabel 3, dan ontstaat weer een iets ander beeld. Herman Gorter, Hans Lodeizen, K. Schippers, Karel van de Woestijne en H. Marsman bereiken relatief hogere toppen dan Martinus Nijhoff, J.H. Leopold en Ida G.M. Gerhardt. Het lijkt dat de laatstgenoemden minder 'modegevoelig' (tijdgebonden) zijn dan de eerstgenoemden. Opmerkelijk is dat Paul van Ostaijen en Pierre Kemp hun top een generatie later bereiken dan hun leeftijdsgenoten. Bij J.A. dèr Mouw (niet in de tabel) is er sprake van twee toppen. De eerste valt twee generaties later (1956) dan die van zijn leeftijdsgenoten, de tweede top zelfs drie generaties later (1985). Hem valt wel een erg late erkenning ten deel.

4. Productiesnelheid

.....
Ik heb geen tijd of woord meer te verliezen
bij deze wedijver en pak mijn biezen;
hol naar de halte. Op het hoofdkantoor
tik ik het vers tussen de regels door.

Gerrit Achterberg

Jonge dichters en jong gestorven dichters zijn uiteraard in het nadeel als het gaat om de kans dat hun gedichten in bloemlezingen terechtkomen, omdat hun oeuvre redelijkerwijs (nog) niet zo groot zal zijn. Er is daarom ook bekeken hoe de volgorde van de dichters verandert als in aanmerking wordt genomen dat sommigen het kortere oeuvre waaruit de bloemlezers moesten kiezen, in een veel kortere tijd hebben geschreven dan anderen (criterium 4). Door de aantallen per 1000 relevante bladzijden door de 'productieve periode' van de dichter te delen wordt een soort maat voor productiesnelheid'[5] verkregen (tabel 4). Als 'productieve periode' van een dichter is het tijdsinterval gekozen tussen de leeftijd van de dichter minus vijftien jaren. In gevallen van reeds overleden dichters is het sterfjaar minus het jaar waarin de dichter vijftien jaar werd gekozen als productieve periode. De leeftijd van vijftien jaar is uiteraard nogal arbitrair. De keuze heeft te maken met 'vroegbloeiers' als Perk en T'Hooft, van wie de scores bij een geringere arbitraire productieve periode excessief hoog, ja zelfs naderend tot oneindig of ook negatief zouden kunnen worden.

Hier blijkt duidelijk dat zo'n index ondanks de kwantitatieve schijn van objectiviteit toch ook vaak een verborgen subjectiviteit in zich bergt en/of door berekeningsartefacten een vertekend beeld kan geven. Men moet tussen de Scylla van de 'informatieloosheid' en de Charybdis van de 'vertekening' doorvaren. Maar als men zich van die problemen bewust is, dan kan zo'n index toch een nuttige functie vervullen bij het ontdekken van extra aspecten in het onderzoeksmateriaal, aspecten die men anders wellicht over het hoofd zou zien.

Het zal niet verbazen dat jonggestorven dichters zoals Jacques Perk, Paul van Ostaijen, Hans Lodeizen en Jotie T'Hooft in deze tabel veel hoger uitkomen dan in de tabellen 1, 2 en 3. Hetzelfde geldt voor de nog jonge levende dichters. De zeer grote sprongen voorwaarts van Jotie T'Hooft, Arno Breekveld, Peter Ghyssaert, K. Michel en Alphonse Rodenbach, door deze bewerking van de cijfers, doen enigszins gechargeerd aan. De sterke stijging zou mede bepaald kunnen zijn door de instabiliteit van quotiënten van kleine getallen. Een gedicht meer of minder, of een jaar meer of minder, maakt dan veel uit.

Dan is er nog een andere oorzaak waardoor deze wijze van berekening niet voor alle dichters een valide indicator levert voor de snelheid waarmee ze hun werk geschreven hebben. Zo heeft J.A. dèr Mouw zijn gehele oeuvre in een tijdsbestek van slechts zeven jaren geschreven en niet in 41 jaren, wat volgens de berekening in deze studie de theoretische productieve periode van die dichter zou zijn. Ook voor M. Vasalis geldt iets dergelijks. Zij krijgen ten onrechte geen hoge

Tabel 4. Dichters; hun levensperiode; het aantal opgenomen gedichten ‘per levensjaar’; het aantal gedichten per (levensjaren - 15); de verschuiving in rang ten opzichte van criterium 1 (zie tabel 1).

Dichters	Levensperiode	Aantal levensjaren	Gedichten per (levensjaren - 15)	Verschuiving in rang
Jacques Perk	1859-1881	22	0.875	42 naar 1
Jotie T'Hooft	1956-1977	21	0.604	92 naar 2
Hans Lodeizen	1924-1950	26	0.586	32 naar 3
Gerrit Achterberg	1905-1962	57	0.386	1 naar 4
Paul van Ostaijen	1896-1928	32	0.383	29 naar 5
J. Slauerhoff	1998-1936	38	0.378	11 naar 6
H. Marsman	1899-1940	41	0.372	5 naar 7
Arno Breekveld	1966 -	33	0.358	27 naar 8
Guido Gezelle	1830-1899	69	0.267	2 naar 9
Peter Ghyssaert	1966 -	33	0.238	64 naar 10
Gerrit Komrij	1944 -	55	0.230	8 naar 11
Jacob Israël de Haan	1881-1924	43	0.226	35 naar 12
Karel van de Woestijne	1878-1929	51	0.219	14 naar 13
Hans Vlek	1948 -	51	0.214	13 naar 14
Albert Verwey	1865-1937	72	0.208	3 naar 15
Martinus Nijhoff	1994-1953	59	0.206	10 naar 16
Hans Andreus	1926-1977	50	0.205	22 naar 17
K. Michel	1965 -	34	0.194	88 naar 18
Herman Gorter	1864-1927	63	0.193	9 naar 19
C.S. Adama van Scheltema	1877-1924	47	0.191	40 naar 20
J.H. Leopold	1865-1925	60	0.189	12 naar 21
Willem de Mérode	1887-1939	52	0.187	26 naar 22
Rogie Wieg	1962 -	37	0.178	78 naar 23
Albrecht Rodenbach	1856-1880	24	0.176	189 naar 24

rang in tabel 4. Het hangt er trouwens maar van af of men ‘stilte’ wel of niet als productief beschouwt. In elk geval niet bij Vasalis, want die heeft na een lange stille periode vrijwel niets meer gepubliceerd.

5. Stijging / Daling

De spreiding van de bloemlezingen over een periode van zestig jaar maakt het mogelijk om een indruk te krijgen van de dynamiek in poëzieland, dus van de mate van ‘opgaan, blinken en verzinken’ van de dichters (criterium 5). Het is niet alleen een prestatie om een hoog niveau van frequentie van gedichten in bloemlezingen te hebben; het is zeker een niet geringere, ja misschien wel grotere prestatie om in de tijd met steeds meer gedichten in bloemlezingen voor te komen. Het nu volgende criterium van deze analyse is dan ook de stijging van frequentie van gedichten in de tijd. Ik heb daartoe speciale stijgings- en dalingsindices geconstrueerd. Daarmee worden de veranderingen sterker in rekening ge-

bracht naarmate het gemiddelde niveau over de drie perioden lager is. Een stijging van 1 naar 4 (stijging van 3) wordt dus als sterker beschouwd dan een stijging van 31 naar 34 (ook een stijging van 3). Voor een meer gedetailleerde uitleg van deze indices zij verwezen naar de eindnoten[6]. De toegepaste manier van relativering van veranderingen is ook nog wel vatbaar voor discussie (zie de eindnoten[7]). In de tabellen 5.1 en 5.2 heb ik de dichters vermeld die over de gehele periode uiteindelijk zijn gestegen. Volledigheidshalve en voor het contrast heb ik in tabel 5.3 de sterkste dalers onderscheiden. De bepaling daarvan bleef uitsluitend beperkt tot die dalers welke in de eerste periode een frequentiepromillage van tien of meer hadden[8].

Ik heb bij de analyse van de relatieve stijging in de tijd twee hoofdcategorieën dichters onderscheiden: dichters met een continue stijging over de gehele periode en dichters met een netto gemiddelde stijging over de gehele periode, maar met halverwege een dal of een top. Bij de continu stijgende dichters worden vervolgens nog weer verschillende subcategorieën onderscheiden: dichters die in alle drie de perioden voorkomen (tabel 5.1a), zij die in de eerste periode niet voorkomen (tabel 5.1b) en zij die uitsluitend in de laatste periode voorkomen (tabel 5.1c).

Ook bij de tweede hoofdcategorie stijgende dichters worden enkele subcategorieën onderscheiden: dichters die gemiddeld stijgen, in alle drie de perioden voorkomen en hun top in de middelste periode hebben (tabel 5.2a), stijgende dichters die in de periode 1940-1959 niet voorkomen en in de periode 1960-1979 de hoogste frequentie hebben (tabel 5.2b) en in tabel 5.2c dichters die gemiddeld stijgen maar in de middelste periode een dal vertonen, (herwaardering dus).

Na de tabellen met dichters van wie de frequentie van gedichten uiteindelijk gestegen is, heb ik in een wat kleinere tabel de dichters gegeven die in de tijd relatief het sterkst gedaald zijn (tabel 5.3). Hieronder worden alle tabellen die betrekking hebben op de subtypen van stijging en daling eerst achter elkaar gepresenteerd en pas daarna besproken.

5.1a. Continue stijging

ik geloof in een rivier
die stroomt van zee naar de bergen
ik vraag van poëzie niet meer
dan die rivier in kaart te brengen
.....

Remco Campert

5.1b. Stijging, maar niet aanwezig in de eerste periode

.....
Heel argeloos begin je een gedicht.
Een aantal letters, aangenaam van vorm.
Het gaat vanzelf. Er slibben regels dicht.
Ze zwijgen nog. Ze wachten op de storm.
.....

Gerrit Komrij

Tabel 5.1a. Dichters met continu in de tijd stijgende frequenties van gedichten; de frequenties van die gedichten per 1000 relevante bladzijden in drie perioden; en de gemiddelde relatieve stijgingsindex over het hele tijdsinterval 1940-1999. De relatieve stijgingsindex is berekend als gemiddelde van twee stijgingen; die tussen periode 1 en 2 en die tussen periode 2 en 3. Zie hiervoor ook eindnoot 6.

Dichters	1940-1959	1960-1979	1980-1999	Relatieve stijgingsindex
Remco Campert	0.9	11.1	12.9	2.16
Jan Hanlo	0.7	8.2	10.7	1.95
C. Buddingh'	1.4	10.5	11.3	1.83
Hugo Claus	1.8	8.7	9.1	1.40
Gerrit Kouwenaar	3.5	9.9	10.7	1.28
Willem Elsschot	3.4	5.9	9.5	1.16

Tabel 5.1b. Dichters met in de tijd stijgende frequenties van gedichten die in de bloemlezingen van 1940-1959 nog niet voorkomen; de frequenties van die gedichten per 1000 relevante bladzijden in twee perioden; en de gemiddelde relatieve stijgingsindex over het gehele tijdsinterval 1940-1999.

Dichters	1940-1959	1960-1979	1980-1999	Relatieve stijgingsindex
Gerrit Komrij	-	2.5	15.6	2.91
Rutger Kopland	-	5.8	12.9	2.51
K. Schippers	-	8.7	9.7	1.94
Judith Herzberg	-	4.1	8.6	1.89
Chr. J. van Geel	-	5.8	8.1	1.75
H.H. ter Balkt	-	3.4	7.0	1.63
Jan Arends	-	1.7	6.4	1.57
Jan Kuijper	-	5.9	6.4	1.47
C.B. Vaandrager	-	1.2	5.9	1.47
Hans Faverey	-	3.5	5.9	1.44
Willem van Toorn	-	3.5	5.9	1.44

Willem Wilmink	-	1.7	5.4	1.38
Anton Korteweg	-	1.3	5.4	1.38
Nico Scheepmaker	-	2.3	5.4	1.37
Jan Kal	-	4.3	5.4	1.32

5.1c. Alleen aanwezig in de laatste periode

.....
Maar nee, wat bij mij ingaat moet bezinken,
verdicht zich tot een sprakeloos substraat
dat roerig wordt en uit wil breken
en soms vermomd de mond verlaat.
.....

J. Eijkelboom

Tabel 5.1c. Dichters die alleen in bloemlezingen van de periode 1980-1999 voorkomen; de frequnties per 1000 relevante bladzijden; en de stijgingsindex over de relevante tijdsintervallen.

Dichters	1940-1959	1960-1979	1980-1999	Relatieve stijgingsindex
J. Eijkelboom	-	-	7.0	3.07
Arno Breekveld	-	-	6.8	3.01
Ed Leeflang	-	-	6.4	2.91
Jean Pierre Rawie	-	-	6.4	2.91
Gerard Reve	-	-	4.8	2.39
Peter Ghyssaert	-	-	4.5	2.28
Lévi Weemoedt	-	-	4.3	2.21
Rogi Wieg	-	-	4.1	2.13
Jotie T'Hooft	-	-	3.8	2.01
K. Michel	-	-	3.7	1.98
Eva Gerlach	-	-	3.2	1.81
Leonard Nolens	-	-	3.2	1.81
Toon Tellegen	-	-	3.2	1.81
Drs. P	-	-	2.7	1.59
Tom Lanoye	-	-	2.4	1.49
Rien Vroegindeweij	-	-	2.1	1.36
Driek van Wissen	-	-	2.1	1.36
Elly de Waard	-	-	2.1	1.36
C.O. Jellema	-	-	2.1	1.36
A.J.D. van Oosten	-	-	2.1	1.36

5.2a. Stijging, over de top en aanwezig in alle perioden

Tabel 5.2a. Dichters waarbij het maximum frequentiepromillage van gedichten in de periode 1940 -1959 valt en het minimum in de periode 1960-1979; de frequenties van die gedichten per 1000 relevante

bladzijden, en de gemiddelde relatieve stijgingsindex over het gehele tijdsinterval 1940-1999.

Dichters	1940-1959	1960-1979	1980-1999	Relatieve Stijgingsindex
Lucebert	2.9	17.5	16.6	2.21
HansAndreus	3.1	14.6	12.9	1.66
J.C. van Schagen	1.3	8.2	8.1	1.34
Hans Lodeizen	2.9	15.7	10.2	1.28
Jan G. Elburg	0.7	7.0	5.4	1.05
Leo Vroman	6.1	15.2	12.4	1.02

5.2b. Stijging, over de top, maar zonder gedichten in de eerste periode.

Tabel 5.2b. Dichters met maximum frequenties van gedichten in de periode 1960-1979, maar zonder gedichten in de periode 1940-1959; de frequentie van die gedichten per 1000 relevante bladzijden; en de relatieve stijgingsindex over het gehele tijdsinterval 1940-1999.

Dichters	1940-1959	1960-1979	1980-1999	Relatieve Stijgingsindex
Paul Snoek	-	9.3	6.4	1.38
J. Bernlef	-	10.4	5.9	1.26
J.A. Emmens	-	7.0	5.4	1.24
J.A. Deelder	-	5.1	4.8	1.19
T. van Deel	-	9.5	5.4	1.18
Hans R. Vlek	-	19.4	5.9	1.11
Gust Gils	-	4.7	4.3	1.09
Cees Nooteboom	-	5.8	4.3	1.06

5.2c. Stijging, maar na een dal

.....
En hij wou graag één keer een komma zetten,
Ach Piet! Over tien jaren slaat het om!
Dan rijmt men weer. Dan maakt men weer sonnetten.
Dan gaat het weer van póm de róm de róm.

Annie M.G. Schmidt

Tabel 5.2c. Dichters waarvan de frequentie van gedichten in de periode 1960-1979 het laagst en in de periode 1980-1999 het hoogst is; de frequenties van die gedichten per 1000 relevante bladzijden; en de relatieve stijgingsindex over het gehele tijdsinterval.

Dichters	1940-1959	1960-1979	1980-1999	Relatieve Stijgingsindex
J.A. dèr Mouw	8.1	6.4	14.5	0.99
Willem Kloos	10.8	8.2	17.2	0.93
Annie M.G. Schmidt	0.7	-	4.3	0.83
Hélène Swarth	5.4	4.1	10.2	0.82
A. Marja	2.0	1.2	4.8	0.60
Richard Minne	6.1	5.8	8.6	0.44

5.3. De sterkste dalers

Zo lijdt het al voorbij: dat even
geboren was zal morgen sneven
.....

Guido Gezelle

Tabel 5.3. Dichters waarvan de frequenties van gedichten in bloemlezingen gemiddeld over de gehele periode het sterkst gedaald zijn; de frequenties van die gedichten per 1000 bladzijden; en de relatieve dalingsindex over het gehele tijdsinterval 1940-1999. Hierbij zijn alleen de dichters opgenomen die in de periode 1940-1959 een aanwezigheidsfrequentie van 10 of hoger hadden.

Dichters	1940-1959	1960-1979	1980-1999	Relatieve Dalingsindex
Guido Gezelle	43.7	13.4	13.4	3.70
H. Marsman	30.3	23.3	11.8	2.45
Jan Prins	20.9	1.2	4.8	2.22
C.S. Adama van Scheltema	18.8	4.7	5.9	1.93
J.H. Leopold	22.9	11.1	11.3	1.61
H. Roland Holst-Van der Schalk	16.8	6.4	7.0	1.50
Jan Engelman	14.1	7.0	5.4	1.42
P.C. Bontens	20.2	8.7	10.2	1.42
Hendrik de Vries	16.1	9.3	7.5	1.32
Bertus Aatjes	16.2	3.5	7.5	1.27
Jacqueline E. van der Waals	11.4	4.7	4.3	1.23
René de Clercq	10.1	2.3	3.2	1.22

Uit tabel 5.1a blijkt dat vooral bij Remco Campert ‘de rivier van zee naar de bergen stroomt’. Sterke klimmers over de hele periode zijn eveneens Jan Hanlo en C. Buddingh'.

Het zijn haast per definitie de zogenaamde zestigers die in tabel 5.1b gevonden worden. Bijna allen zijn geboren rond 1950, behalve Chr. J. van Geel en Jan Arends, die (bijna) een generatie ouder zijn. Opvallend zijn vooral de rijzende sterren van Gerrit Komrij en Rutger Kopland.

Bij later debuterende dichters zoals Gerrit Komrij, Anton Korteweg en C.B. Vaandrager (tabel 5.1b) is er sprake van een versnelde stijging (de stijging tussen de tweede en de derde periode is relatief sterker dan die tussen de eerste en de tweede periode). Bij vroeger debuterende dichters, met name Remco Campert, Hugo Claus en Gerrit Kouwenaar (tabel 5.1a) ziet men een vertraagde stijging (de stijging tussen de tweede en de derde periode is relatief geringer dan die tussen de eerste en de tweede periode). Het is niet zo opzienbarend dat er een verband bestaat tussen het tijdstip van debuteren en de versnellingen en vertragingen in stijging en daling. Comebacks van dichters waarin dit normale patroon doorbroken wordt, komen immers vrij weinig voor.

Van de jongere dichters (tabel 5.1c) hebben J. Eijkelboom, Arno Breekveld, Ed Leeflang en Jean Pierre Rawie de grootste paginadichtheid. Opgemerkt moet worden dat quotiënten zoals aantal gedichten per 1000 bladzijden, door de kleine aantallen, erg gevoelig zijn voor geringe afwijkingen. Zo geeft één gedicht per twee relevante bladzijden een heel andere paginadichtheid dan twee per drie relevante bladzijden. Opmerkelijk lijkt de late bloei van Gerard Reve. Hij onderscheidt zich statistisch niet van de ‘zestigers’, terwijl hij toch een generatie ouder is. Het is wel zeker dat zijn verbod tot het bloemlezen van gedichten te maken

heeft met zijn afwezigheid in de bloemlezingen van 1960 tot 1979.

In de categorie van stijgenden met een top in de middelste periode (tabel 5.2a) worden veel zogenaamde voorlopers van de experimentele dichters aangetroffen. Lucebert is echter een experimentele dichter bij uitstek. In deze tabel is vooral Hans Lodeizen ‘over de top heen’.

In de categorie van stijgenden met een top in de middelste periode, maar zonder gedichten in de eerste periode (tabel 5.2b) worden uiteraard vooral de dichters aangetroffen die op de generatie van de experimentele vijftigers reageerden. Paul Snoek past echter niet in dat rijtje. Hij behoort juist tot die vijftigers. Het zijn vooral J. Bernlef en Hans Vlek die over de top zijn; J.A Deelder en Gust Gils nauwelijks.

Na het experimentalisme van de generatie der vijftigers blijken dichters, die lang voor 1950 debuteerden en in de bloemlezingen uit de periode 1960-1979 (bijna) weggeconcurreerd leken, in de periode 1980-1999 opnieuw of weer vaker te verschijnen. In tabel 5.2c. staan de belangrijkste van deze dichters vermeld. Ondanks de dip in de middelste periode komen ze vaak in de bloemlezingen van 1980-1999 sterker terug dan ze in de periode 1940-1959 waren. Annie M.G. Schmidt is zelfs ‘terug van helemaal weggeweest’.

In tabel 5.3 is duidelijk te zien dat de ordening van de dichters naar relatieve daling in grote lijnen parallel loopt met de volgorde naar hoeveelheden gedichten. Vanaf een hoog niveau daalt men gemakkelijker dan vanaf een laag niveau. Alleen de daling van C.S. Adama van Scheltema van 18.8 via 4.7 naar 5.9 is een relatief sterkere daling dan de daling van P.C. Boutens van 20.2 via 8.7 naar 10.2.

6. Trendverandering

Bij criterium 6 gaat het om de mate waarin een stijging in de eerste periode wordt gevolgd door een geringere stijging of zelfs door een daling in de tweede periode (negatieve trendverandering, 6a). Een positieve trendverandering (6b) is er dan dus een waarin een daling in de eerste periode wordt gevolgd door een geringere daling of zelfs door een stijging in de tweede periode. Ter verduidelijking: een stijging van 2 naar 4 naar 12 kan vergeleken worden met een stijging van 2 naar 10 naar 12. In het eerste geval neemt de stijging toe (want de stijging van de eerste periode naar de tweede periode is groter dan die van de tweede periode naar de derde). In het tweede geval neemt de stijging af doordat deze tussen de eerste en de tweede periode groter is dan tussen de tweede en de derde periode. Verandert een daling in een stijging, dan kan men spreken van een positieve trendbreuk. Zo is ook een daling van 12 naar 4 naar 2 als een vertraagde daling te beschouwen en een daling van 12 naar 10 naar 2 als een versnelde. Verandert een stijging in een daling, bijvoorbeeld van 5 naar 10 naar 7, dan kan men van een negatieve **trendbreuk** spreken. Voor een meer exacte definitie van de begrippen wordt weer verwezen naar de eindnoten[9].

In 5.2a tot en met 5.2c. (door het dal c.q. over de top heen) heb ik het begrip trendverandering ook al impliciet genoemd. Daar was het echter alleen bedoeld als secundair indelingskenmerk binnen de categorie ‘stijging’. In dit hoofdstuk

(tabellen 6a en 6b) wordt de trendverandering echter als primair ordeningscriterium gehanteerd. Hier staan de dichters met de sterkste relatieve trendverandering bovenaan, ongeacht het absolute niveau van de frequenties. In tabel 6a staan de dichters met een positieve trendverandering (daling wordt geringer, daling wordt stijging of stijging wordt sterker), in tabel 6b die met een negatieve trendverandering (stijging wordt geringer, stijging wordt daling of daling wordt sterker). Omdat de analyse meer prospectief dan retrospectief bedoeld is, worden in tabel 6b bij de negatieve trendverandering, arbitrair, slechts half zoveel dichters vermeld als in tabel 6a bij de positieve index.6a

6a. Positieve trendverandering

.....
En die veroordeeld schenen om hun zonden,
Vernemen weer des harten zuivere taal
En hebben plotseling hun jeugd hervonden.

H.W.J.M Keuls

Tabel 6a. Dichters met een positieve trendverandering. Frequentie van gedichten per 1000 bladzijden in drie perioden en de daaruit berekende trendveranderingsindex.

Dichters	1940-1959	1960-1979	1980-1999	Trendveranderingsindex
Jan Prins	20.9	1.2	4.8	3.91
Guido Gezelle	43.7	13.4	13.4	3.71
Gerard den Brabander	16.1	3.5	8.6	2.98
Bertus Aatjes	16.2	3.5	7.5	2.80
H.W.J.M. Keuls	8.1	0.6	5.4	2.65
Karel van de Woestijne	20.2	7.6	12.4	2.61
A. Roland Holst	22.9	9.9	14.0	2.43
C.S. Adama van Scheltema	18.8	4.7	5.9	2.41
Ida G.M. Gerhardt	18.8	7.6	11.3	2.27
J.C. Bloem	16.8	8.9	14.8	2.17
J.W.F. Werumeus Buning	12.1	3.5	7.0	2.16
J. Greshoff	6.1	1.2	5.9	2.10
Clara Eggink	8.7	0.6	1.6	1.96
M. Vasalis	20.9	9.9	12.4	1.94

P.C. Boutens	20.2	8.7	10.2	1.89
Willem Kloos	10.8	8.2	17.2	1.78
H. Roland Holst-Van der Schalk	16.8	6.4	7.0	1.70
J.H. Leopold	22.9	11.1	11.3	1.67
Martinus Nijhoff	26.2	16.3	18.8	1.64
René de Clercq	10.1	2.3	3.2	1.64
Frans Bastiaanse	5.4	0.6	2.1	1.57
J.A. dèr Mouw	8.1	6.4	14.5	1.57
Jac. Van Hattum	7.4	2.3	4.8	1.55
P.N. van Eyck	11.4	4.7	6.4	1.49

6b. Negatieve trendverandering

Steeds minder wordt de fantasie
fantastisch, steeds kleiner
de wereld korter
de reisduur, de voetbalbroeken.
.....

Hans Vlek

Tabel 6b. Dichters met een sterke negatieve trendverandering. Gegeven zijn de aanwezigheidsfrequenties in drie perioden en de daaruit berekende trendveranderingsindex.

Dichters	1940-1959	1960-1979	1980-1999	Trendveranderingsindex
Hans Vlek	-	19.4	5.9	-5.16
Hans Warren	0.7	10.5	3.2	-3.16
Hans Lodeizen	2.9	15.7	10.2	-2.93
J. Bernlef	-	10.4	5.9	-2.78
T. van Deel	-	9.5	5.4	-2.63
Gerrit Krol	-	8.2	3.8	-2.53
N.E.M. Pareau	0.7	7.6	2.1	-2.52
Lucebert	2.9	17.5	16.6	-2.44
Arie Gelderblom	-	5.4	0.5	-2.43
Paul Snoek	-	9.3	6.4	-2.37
Théo Reeder	-	4.7	-	-2.33
Neeltje Maria Min	-	7.6	4.3	-2.24

In tabel 6a komt van de drie mogelijke typen positieve trendverandering alleen ‘daling wordt stijging’ voor. Gezelle is een randgeval, want na een grote terugval treedt er stabilisering op. Toch vertoont hij wel een grote **relatieve** positieve trendverandering, want hij is sterk gedaald tussen de eerste en de tweede periode. Een hoge score op het criterium herwaardering kan dus ook betekenen dat een scherpe daling in het eerste tijdsinterval verandert in een veel minder sterke daling in het tweede. Vergelijking van de trendverandering van Guido Gezelle met die van Gerard den Brabander maakt goed duidelijk hoe in deze index met de tijd wordt omgegaan: de verandering van de scherpe daling bij Guido Gezelle van 43.7 tot 13.4 in de eerste periode naar een bijna constant niveau van 13.4 tot 13.4 wordt als een sterkere trendverandering opgevat dan de ombuiging van een daling van 16.1 tot 3.5 naar een stijging van 3.5 tot 8.6. Ondanks hun lage **relatieve** trendverandering zijn alleen Dèr Mouw en Kloos **absoluut** gezien over alle drie de perioden populairder geworden, alle anderen zijn uiteindelijk gedaald. Het gaat er maar om dat de lezer weet hoe de basisgegevens in een index worden verwerkt.

Geen enkele kwantitatieve maat kan een kritische, genuanceerde beschouwing ontberen!

Ook in tabel 6b blijkt van de drie mogelijke patronen van negatieve trendverandering alleen ‘stijging wordt daling’ voor te komen. In de tabel blijken zowel dichters van de experimentele dichtersgeneratie, alsook voorlopers en postexperimentelen terecht te komen. Met name Hans Warren en Hans Vlek lijken sterk over hun top heen te zijn.

7. Schommeling / stabiliteit

> Van dood in dood gegaan, totdat hij stierf.
> De namen afgelegd, die hij verwierf.
> Behoudens deze steen, waarop geschreven:
> de dichter van het vers, dat niet bedierf.
>
> **Gerrit Achterberg**

Tabel 7. Dichters met een in de tijd relatief constante frequentie van gedichten in bloemlezingen (de ‘duurzame dichters’); de frequenties van gedichten per 1000 bladzijden in de drie sub-perioden; en de gemiddelde labiliteitindex over het gehele tijdsinterval 1940-1999. Deze analyse is uitsluitend beperkt tot de dichters die in alle perioden voorkomen.

Dichters	1940-1959	1960-1979	1980-1999	Labiliteit index
Gerrit Achterberg	24.9	22.2	22.6	0.08
Victor de la Montagne	0.7	0.6	0.5	0.09
Albrecht Rodenbach	1.3	1.7	1.6	0.11
Guillaume van der Graft	6.2	7.6	6.4	0.12
Han G. Hoekstra	3.4	3.5	4.3	0.13
Halbo C. Kool	1.3	1.2	1.6	0.14
Herman Gorter	16.8	13.4	15.6	0.14
Jan Campert	3.4	2.9	4.3	0.20
Michael Deak	0.7	1.2	1.1	0.21
Eric van der Steen	3.4	2.3	3.8	0.23
Simon Vestdijk	11.4	7.6	10.2	0.23
Paul van Ostaijen	12.8	18.7	15.0	0.23

Rosalie Loveling	2.0	1.2	1.6	0.24
Richard Minne	6.1	5.8	8.6	0.24
Jacques Perk	7.4	7.6	10.7	0.24
Pierre Kemp	10.1	14.6	10.2	0.26
Henk Fedder	0.7	0.6	1.1	0.26
Jan van Nijlen	10.8	7.0	10.7	0.26
Albert Verwey	16.8	10.5	14.0	0.28
Ed. Hoornik	12.1	7.6	8.6	0.29
J. Slauerhoff	19.5	12.2	15.0	0.29
Pol de Mont	3.4	1.7	2.7	0.30
Adriaan Morriën	5.4	2.9	4.3	0.30
Jacob Israël de Haan	6.7	7.0	10.7	0.30

Bij criterium 7 ben ik van de dichters nagegaan hoe sterk de frequenties van hun gedichten per sub-periode in de tijd variëren. De berekening van labiliteit (of schommeling) - of het tegendeel daarvan stabiliteit (of duurzaamheid) - is gebaseerd op de standaardafwijking (een gangbare statistische maat) van het frequentiepromillage van de drie sub-perioden ten opzichte van het algemeen gemiddelde over de gehele periode. Een dichter die in alle perioden precies dit algemeen gemiddelde bereikt, heeft een standaardafwijking van nul en heeft dus een maximale duurzaamheid en krijgt de minimale labiliteitwaarde van nul. Hoe groter de standaardafwijking t.o.v. het gemiddelde, hoe geringer is de stabiliteit. Meer over deze indices vindt men in de eindnoten[10]. De resultaten van de berekeningen staan in tabel 7. Ik vond het niet nodig om ook een tabel met de minst constante dichters weer te geven, aangezien deze juist in verschillende andere tabellen aan de orde komen (sterke stijging of sterke daling (tabel 5) sterke trendverandering (tabel 6)).

Uit tabel 7 wordt duidelijk dat de ‘duurzaamheid’ niet veel te maken heeft met het gemiddelde niveau van ‘aanwezigheid’. Sommige dichters die op de hoeveelheidsmaten (criterium 1, 2 en 3) hoog scoren (H. Marsman, Guido Gezelle), scoren op de duurzaamheidsmaat 7 heel laag. Hun labiliteitindex is zo hoog dat ze ver buiten de tabel vallen. Anderen die met veel minder gedichten in de bloemlezingen aanwezig zijn, blijven in de tijd wel tamelijk constant (Jan van Nijlen, Pierre Kemp). Gerrit Achterberg is bij uitstek ‘de dichter van het vers dat niet bedierf’. Hij is de enige ‘topper’ van de tabellen 1, 2 en 3 die hier ook als ‘topper’ terugkeert. Tijdgenoten die eveneens in de tijd vrij constant zijn gebleven (Van der Graft en Hoekstra. Dèr Mouw, Kloos en Elsschot, zie daarvoor de tabellen 6a en 5.1a), zijn (na een inzinking in de roerige periode 1960-1980) zelfs gestegen. Maar bij al deze dichters ligt het gemiddelde niveau op de helft of nog minder van dat van Achterberg. Hij heeft een zeer hoog aantal geciteerde gedichten in de bloemlezingen gedurende zestig jaren zeer constant weten te handhaven. Victor de la Montagne en Albrecht Rodenbach hebben met vrij weinig gedichten hun hoge duurzaamheidsscore te danken aan slechts enkele gedichten die tot de harde kem van de populaire poëzie zijn gaan behoren. De wet van de kleine getallen maakt deze scores minder significant.

8. Populariteit / Uniciteit

Bij criterium 8 gaat het er om in welke mate de dichters in de verschillende bloemlezingen met steeds dezelfde gedichten voorkomen, of met de woorden van Slauerhoff, in hoeverre de dichters ‘in sommige van hun gedichten zijn gaan wonen’. Dichters die hoog scoren op het criterium populariteit komen soms met maar weinig gedichten in de bloemlezingen voor, maar die enkele verzen komen wel bijna in elke bloemlezing terug (Werumeus Buning: ‘Zo tedere schade als de bloemen vrezen...’; Greshoff: ‘Ik hou zo van die donkere burgerheren...’). Ik heb in dit hoofdstuk geprobeerd om de mate waarin een dichter als populaire dichter be-

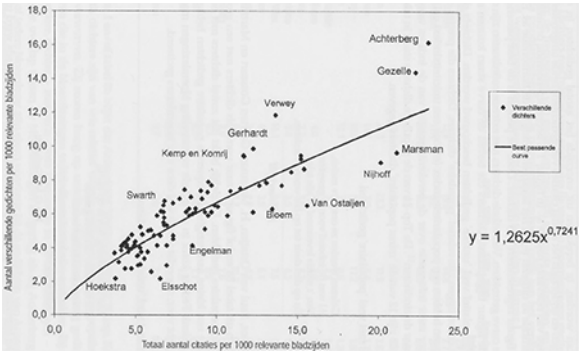

Figuur 1. Verband tussen het aantal verschillende gedichten per 1000 relevante bladzijden (verticale as) en het totale aantal citaties per 1000 relevante bladzijden (horizontale as) voor ongeveer 100 belangrijkste dichters. De punten met namen geven de posities van de dichters met relatief veel 'populaire' gedichten (punten beneden de curve), en de dichters met relatief veel 'unieke' gedichten (punten boven de curve). De punten zonder namen, die dichter bij de curve liggen, hebben betrekking op meer gemiddelde dichters. De curve geeft dus het gemiddelde verband tussen de beide variablelen weer.

schouwd kan worden, te berekenen uit enerzijds het aantal gedichten in de bloemlezingen en anderzijds het aantal citaties van gedichten (beide omgerekend tot promillage van relevante pagina's). In figuur 1 is het eerstgenoemde promillage op de verticale as uitgezet tegen het laatstgenoemde op de horizontale as. Elk punt in de figuur representeert een dichter. Door de punten is de best passende gemiddelde curve getrokken. Van enkele dichters met extreme coördinaten zijn de namen in de figuur bijgeplaatst. Dichters die boven de curve staan kunnen als schrijvers van relatief veel 'unieke' gedichten beschouwd worden. Dichters die beneden de curve liggen zijn relatief 'populaire' dichters. Dichters die precies op de curve liggen hebben een populariteitsindex (en ook een uniciteitsindex) gelijk aan nul. Voor meer informatie over de berekeningswijze van de indices wordt verwezen naar de eindnoten[11]. De Top-24 van de populaire dichters staan in tabel 8a. In tabel 8b zijn 12 van de 'minst populaire' dichters gegeven.

8a. Dichters met veel 'populaire' gedichten

Gelezen worden ze ontelbre malen,
Al was de inhoud vooruit geweten,
Van 't zelfde levensstof in alle talen
En op den duur tot op het woord versleten.
.....

J. Slauerhoff

Willem Elsschot, Paul van Ostaijen, H. Marsman, Geerten Gossaert en Martinus Nijhoff komen uit tabel 8a en/of figuur 1 naar voren als dichters met een grote frequentie van populaire gedichten. Duidelijk blijkt dat zowel dichters met een grote- als met een kleine aanwezigheidsfrequentie populaire gedichten hebben geschreven. Henk Fedder komt in de gehele verzameling bloemlezingen maar met één gedicht voor, maar dat wordt wel door vier bloemlezers geciteerd.

8b. Dichters met veel 'unieke' gedichten

.....
Een vreemdeling ben ik op aarde.
Dit is in haar donkere gaarde
Waarvoor ik sedert besta:
Het vers - een kristal, een heelal:
Quinte essentia.

Ida G.M. Gerhardt

Het letterlijke tegendeel van **populariteit** is impopulariteit. Zoals reeds werd uitgelegd kan beter van **uniciteit** worden gesproken. Het laag scoren op populariteit moet dan ook geenszins als een negatieve kwalificatie worden beschouwd. In deze categorie scoren dichters van kwaliteitsverzen als Gerhardt, Achterberg, Kemp, Swarth en Komrij hoog. In tabel 8b zijn de dichters opgenomen die juist weinig met dezelfde gedichten in meer bloemlezingen voorkomen.

Tabel 8a. Dichters met relatief veel populaire (is vaak in bloemlezingen geciteerde) gedichten; de frequenties van gedichten per 1000 relevante bladzijden; en de gemiddelde populariteitsindex. De populariteitsindex is gelijk aan het verwachteminus het waargenomen promillage verschillende gedichten in figuur 1.

Dichters	1940-1959	1960-1979	1980-1999	Populariteits Index
Willem Elsschot	3.4	5.9	9.5	2.73
Paul van Ostaijen	12.8	19.0	14.8	2.71
Geerten Gossaert	11.4	5.2	4.8	2.16
Martinus Nijhoff	26.2	16.3	18.8	2.02
Paul Rodenko	2.1	8.2	7.0	2.01
J.C. Bloem	16.8	8.7	15.0	1.96
H. Marsman	30.3	23.3	11.8	1.82
Jan Engelman	14.1	7.0	5.4	1.79
Willem Kloos	10.8	8.2	17.2	1.62
Ed. Hoornik	12.1	7.6	8.6	1.20
Neeltje Maria Min	-	7.6	4.3	1.19
Maurice Gilliams	4.0	4.1	7.0	1.17
Piet Paaltjens	2.7	7.0	4.3	1.13
Han G. Hoekstra	3.4	3.5	4.3	1.12
Hendrik de Vries	16.1	9.3	7.5	1.08
Marnix Gijsen	6.7	3.5	6.4	1.00
Jan Campert	3.4	2.9	4.3	0.99
Jan Hanlo	0.7	8.2	10.7	0.97
Rosalie Loveling	2.0	1.2	1.6	0.97
J. Greshoff	6.1	1.2	5.9	0.89
Henk Fedder	0.7	0.6	1.1	0.87
Clara Eggink	8.7	0.6	1.6	0.86
M. Vasalis	20.9	9.9	12.4	0.84
N.E.M. Pareau	0.7	7.6	2.1	0.79

Uit figuur 1 en/of tabel 8b blijkt dat Achterberg, Verwey, Gerhardt, Kemp, Komrij en Swarth dichters zijn van wie relatief weinig gedichten een grote populariteit hebben verworven. Zij scoren hoog op uniciteit. Zij hebben weinig gedichten geschreven die in de bloemlezingen vaker dan twee maal voorkomen. Bij geen enkele andere dichter - met zo'n grote frequentie in de bloemlezingen - is de gemiddelde overlap tussen de bloemlezingen zo gering als bij Achterberg. Het lijkt wel of iedere bloemlezer zijn eigen voorkeur bij de gedichten van Achterberg heeft. Deze constatering wordt ook gesteund door Aarts & Van Etten (1990, bladzijde 7); 'Achterberg trof het nog slechter... Slechts één van zijn gedichten haalde de Top-100 in de analyse. Achterberg bleek een te groot dichter om te turven'. Bij dichters met een veel geringere aanwezigheidsfrequentie (bijvoorbeeld Hugo Claus) kan het uiteraard gemakkelijker vóórkomen dat geen enkel gedicht vaker dan éénmaal wordt geciteerd. Opmerkenswaard is dat Guido Gezelle hier op de

Tabel 8b. Dichters met veel 'unieke' (is weinig in bloemlezingen geciteerde) gedichten; de frequentie van gedichten per 1000 relevante bladzijden; en de gemiddelde uniciteitsindices van de dichters. De uniciteitsindex is gelijk aan het waargenomen- minus het verwachte promillage verschillende gedichten in figuur 1.

Dichters	1940-1959	1960-1979	1980-1999	Uniciteits Index
Gerrit Achterberg	24.9	22.2	22.6	3.93
Albert Verwey	16.8	10.5	14.0	3.48
Guido Gezelle	43.7	13.4	13.4	2.46
Ida G.M. Gerhardt	18.8	7.6	11.3	2.13
Pierre Kemp	10.1	14.6	10.2	2.01
Gerrit Komrij	-	2.5	15.6	1.94
J. Bernlef	-	10.4	5.9	1.74
Arno Breekveld	-	-	6.8	1.73
Hélêne Swarth	5.4	4.1	10.2	1.50
Hans Vlek	-	19.4	5.9	1.47
Willem de Mérode	11.4	5.8	6.4	1.38
Hugo Claus	1.8	8.7	9.1	1.33
T. van Deel	-	9.5	5.4	1.24
K. Schippers	-	8.7	9.7	1.17
H. Roland Holst-van der Schalk	16.8	6.4	7.0	1.17
Jan Kuijper	-	5.9	6.4	1.12
Gaston Burssens	3.4	10.5	5.9	1.11
Gerrit Kouwenaar	3.5	9.9	10.7	1.11
Kees Ouwens	-	7.6	4.3	1.03
Remco Campert	0.9	11.1	12.9	0.88
Jean Pierre Rawie	-	-	6.4	0.86
Maurits Mok	7.4	4.1	2.7	0.76
Peter Ghyssaert	-	-	4.5	0.76

Paul Snoek	-	9.3	6.4	0.75

derde plaats staat. Dat komt niet doordat de gedichten van hem niet vaak geciteerd worden, maar doordat van hem zoveel gedichten in bloemlezingen voorkomen dat het aantal vaak geciteerde gedichten vergeleken met het aantal weinig geciteerde klein is. Het gaat bij deze index immers om een verhoudingsgetal en het blijft dus oppassen met de conclusies!

9. Consensus / Controverse

.....
In 't volle licht moet hij kritieken dulden:
Men noemt zijn werken knap, een grap of slap.
Zelf lijdt hij geldgebrek en heeft hij schulden,
Of hij applaus oogst of geginnegap.

Jan Kal

Een analyse van de spreiding van frequenties tussen bloemlezingen die niet ver in de tijd uiteen liggen, maakt het mogelijk een maat te berekenen voor de consensus dan wel controverse onder de bloemlezers over ‘de belangrijkheid’ van de dichters (criterium 9, tabellen 9a, 9b en figuur 2). Door uitsluitend bloemlezingen uit dezelfde periode met elkaar te vergelijken wordt een correctie toegepast voor eventuele trends in de tijd, want het feit dat in oudere bloemlezingen onmogelijk gedichten kunnen voorkomen van dichters die kortgeleden debuteerden, zou de consensusindex ten onrechte beïnvloeden. De ‘controverse’ tussen T.E. Hoekstra (1950) en Robert Henk Zuidinga (1986) over Kopland zou dan een schijncontroverse zijn, die tussen Hans Warren (1994) en Gerrit Komrij (1980) over Kouwenaar, Du Perron en Van der Graft kan wel reëel zijn. De precieze berekening van de consensusindex vindt men in de eindnoten[12]. De resultaten van de analyse staan in de tabellen 9a en 9b. In tabel 9a worden de scores van de 24 dichters over

Tabel 9a. Dichters over wie een grote overeenstemming onder bloemlezers bestaat, wat het aantal opgenomen gedichten per 1000 bladzijden betreft; de frequentiepromillages van die dichters in drie perioden; en de consensusindex. Hierbij zijn alleen dichters in de analyse betrokken die in een kwart of meer van de bloemlezingen voorkomen.[12]

Dichters	1940-1959	1960-1979	1980-1999	Consensus Index
Gerrit Komrij	-	2.5	15.6	2.31
Paul van Ostaijen	12.8	18.7	15.0	2.25
Hans Vlek	-	19.4	5.9	1.61
Lucebert	2.9	17.5	16.6	1.49
M. Vasalis	20.9	9.9	12.4	1.36
Hendrik de Vries	16.1	9.3	7.5	1.36
Leo Vroman	6.1	15.2	12.4	1.34
Neeltje Maria Min	-	7.6	4.3	1.29
Guido Gezelle	43.7	13.4	13.4	1.07
Jan Kuijper	-	5.9	6.4	0.97
Simon Vestdijk	11.4	7.6	10.2	0.96
Kees Ouwens	-	7.6	4.3	0.93
Paul Rodenko	2.1	8.2	7.0	0.77
H. Marsman	30.3	23.3	11.8	0.77
Pierre Kemp	10.1	14.6	10.2	0.70
Jan Kal	-	4.3	5.4	0.70
J.A. dèr Mouw	8.1	6.4	14.5	0.69

Ida G.M. Gerhardt	18.8	7.6	11.3	0.56
Hans Andreus	3.1	14.6	12.9	0.56
Rutger Kopland	-	5.8	12.9	0.54
Willem van Toorn	-	3.5	5.9	0.54
C. Buddingh'	1.4	10.5	11.3	0.50
Albert Verwey	16.8	10.5	14.0	0.48
T. van Deel	-	9.5	5.4	0.47

Tabel 9b. Dichters over wie relatief weinig overeenstemming bestaat tussen bloemlezers, wat het aantal opgenomen gedichten betreft; de frequentiepromillages van gedichten in de bloemlezingen in drie perioden; en de controverseindex. Hierbij zijn alleen dichters in de analyse betrokken die in een kwart of meer van de bloemlezingen voorkomen.

Dichters	1940-1959	1960-1979	1980-1999	Controverse Index
Herman Gorter	16.8	13.4	15.6	5.19
Karel van de Woestijne	20.2	7.6	12.4	4.20
Willem Kloos	10.8	8.2	17.2	3.16
Piet Paaltjens	2.7	7.0	4.3	2.60
Frederik van Eeden	9.4	5.2	4.8	2.19
Jacques Perk	7.4	7.6	10.7	2.08
Gust Gils	-	4.7	4.3	2.06
Jan van Nijlen	10.8	7.0	10.7	1.99
Jan G. Elburg	0.7	7.0	5.4	1.93
Jacob Winkler Prins	4.7	3.5	1.1	1.86
Sybren Polet	0.7	4.7	4.3	1.72
Annie M.G. Schmidt	0.7	-	4.3	1.57
Ellen Warmond	2.0	8.7	5.4	1.49
Simon Vinkenoog	1.7	5.8	2.1	1.46
Hans Faverey	-	3.5	5.9	1.43
Elisabeth Eybers	1.3	1.7	4.8	1.38
Adriaan Morriën	5.4	2.9	4.3	1.35
N.E.M. Pareau	0.7	7.6	2.1	1.29
Guillaume van der Graft	6.2	7.6	6.4	1.22
J. Bernlef	-	10.4	5.9	1.20
Jacqueline E. van der Waals	11.4	4.7	4.3	1.16
Jacob Israël de Haan	6.7	7.0	10.7	1.15

Daan Zonderland	-	1.7	3.8	1.13
Willem de Mérode	11.4	5.8	6.4	1.13

wie de bloemlezers de meeste overeenstemming bleken te hebben, weergegeven, en in tabel 9b de scores van de 12 meest ‘controversiële’ dichters. In figuur 2 wordt van enkele markante dichters hun positie op de dimensie ‘consensus-controverse’ grafisch weergegeven.

Uit tabel 9b en/of figuur 2 blijkt dat Gorter, Van de Woestijne, Kloos, Paaltjens en Van Eeden relatief hoog scoren op het criterium controverse. De bloemlezers zijn het onderling niet zo erg eens over hun belangrijkheid. Komrij, Van Ostaijen, Vlek, Lucebert, Vasalis en De Vries scoren laag op controverse en dus hoog op consensus.

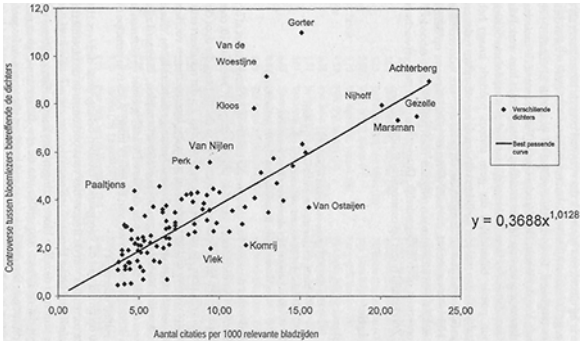

Figuur 2. Positie van enkele 'controversiële' dichters (punten boven de curve) en enkele 'consentiële' dichters (punten beneden de curve) in een diagram waarin de controverse-index ((/2)) is uitgezet tegen de gemiddelde frequentie. De punten zonder namen in het diagram stellen andere, meer gemiddelde, dichters voor. De curve geeft het gemiddelde verband tussen beide variabelen vooralle dichters weer.

Controverse is bij uitstek een kenmerk dat evenveel over de bloemlezers als over de dichters zegt. De scores lijken te maken te hebben met de mate waarin dichters uitgesproken religieuze, levensbeschouwelijke of politieke oriëntaties hebben (Van der Graft, Van der Waals, De Mérode, Gorter, Van Eeden) of de mate waarin dichters onderwerpen waarop taboes rust(t)en aansnijden in hun werk (Van de Woestijne, Kloos, Israël de Haan, Vinkenoog), dan wel de mate waarin de dichters issues in hun poëzie behandelen die geen serieus poëtisch imago hebben (Schmidt, Paaltjens), dan wel met gedichten die om de een of andere reden ontoegankelijk zijn (Faverey, Eybers, Elburg). Maar dit geldt niet voor iedereen die hoog scoort. Van Nijlen, bijvoorbeeld, die toch de tiende plaats inneemt op deze controverseindex, lijkt noch uitgesproken religieus, noch politiek, noch taboedoorbrekend, noch onserieus, noch ontoegankelijk. Daarentegen zou men verwachten dat De Haan en Zonderland hoger op controverse zouden scoren.

10. Correlatie

> .....
> Een taal met grote vrees aan u ontleend
> Waarin ik slechts uit vrees met u kan spreken
> Omdat uw antwoord wederom een teken
> Zou kunnen zijn alleen voor haar gemeend.
> Leo Vroman (uit: in memoriam Gerrit Achterberg)

Nauw verbonden met de mate van controverse tussen bloemlezers is het al of niet samen voorkomen van dichters in dezelfde bloemlezingen (Criterium 10: correlatie). Controverse tussen bloemlezers houdt immers in dat dichters die door de een worden opgenomen, door de ander genegeerd worden. En dat resulteert erin dat met name controversiële dichters samen in sommige bloemlezingen voorkomen en in andere bloemlezingen samen ontbreken. Sommige dichters lijken ‘elkaar op te zoeken’ in dezelfde bloemlezingen, andere ‘elkaar te mijden’. Uiteraard zijn het de bloemlezers die selecteren, niet de dichters. De analogie met de bloemen in de vegetaties is duidelijk, waar de wet van Beyerinck luidt: ‘Alles is in principe overal, maar het milieu selecteert’.

Van de 60 op grond van de voorgaande tabellen belangrijkste dichters zijn de paarsgewijze correlaties van de frequenties van voorkomen in de bloemlezingen berekend (tabel 10). Hierbij betekent een negatieve correlatie tussen dichters dat ze niet vaak samen in dezelfde bloemlezingen voorkomen. Een positieve coëfficiënt betekent dat de hogere frequenties van de ene dichter samengaan met de hogere van de andere. Een coëfficiënt van nul betekent dat tussen de frequenties van twee dichters in de bloemlezingen niet zo'n simpele afhankelijkheid bestaat. Naarmate de correlatiecoëfficiënt dichter bij de maximum- of minimumwaarden van plus 1 of minus 1 ligt, zijn deze positieve of negatieve relaties sterker.

Nadere uitleg over deze correlatiecoëfficiënt staat in de eindnoten[13]. Ik heb van de 24 dichters met de hoogste negatieve en positieve correlaties in tabel 10 weergegeven met welke twee dichters hij of zij het hoogst gecorreleerd is en met welke

Tabel 10. Dichters die de sterkste positieve en of negatieve associatie met andere dichters vertonen, weergegeven in volgorde van de hoogste kwadraatsommen van de correlatiecoëfficiënten ($\sum (R^2)$). Gegeven zijn ook de dichter(s) waarmee de dichter uit kolom 1 vaak of juist zelden samen in een bloemlezing voorkomt (kolommen 3 en 4), met de bijbehorende correlatiecoëfficiënten tussen haakjes.[13]

Dichters die de sterkste positieve of negatieve associaties met andere dichters vertonen	**$\sum(R^2)$**	**Dichters waarmee de dichter in de eerste kolom de grootste positieve associatie heeft (coëfficiënten vermenigvuldigd met plus 100)**	**Dichters waarmee de dichter in de eerste kolom de grootste negatieve associatie heeft (coëfficiënten vermenigvuldigd met minus 100)**
Bloem	11.0	Hoornik (76), Leopold (72)	Schippers (62), Kopland (52)
Van Nijlen	10.4	Slauerhoff (78), Boutens (76)	Schippers (62), Vroman (55)
Slauerhoff	10.3	De Mérode (85), Van Nijlen (78)	Schippers (48), Vroman (42)
Du Perron	9.92	Vestdijk (81), Bloem (71)	Van Toorn (67), Herzberg (67)
Roland Holst-Vd Schalk	9.70	Van Nijlen (76), Hoornik (68)	Kemp (56), Vroman (53)
Van de Woestijne	9.57	Perk (76), Verwey (74)	Van Toorn (40), Herzberg (40)
Herzberg	9.38	Van Toorn (100), Kopland (94)	Du Perron (67), Kloos (64)
Van Toorn	9.37	Herzberg (100), Kopland (94)	Du Perron (67), Kloos (64)
Boutens	9.01	Van Nijlen (76), Slauerhoff (76)	Lucebert (41), Komrij (36)
De Mérode	8.83	Slauerhoff (85), Van Nijlen (73)	Schmidt (42), Schippers (38)
Schippers	8.82	Vaandrager (78), Schmidt (70)	De Haan (67), Bloem (62)
Kopland	8.78	Van Toorn (94), Herzberg (94)	Du Perron (56), Kloos (54)
Perk	8.64	Kloos (88), Verwey (80)	Kemp (60), Kouwenaar (52)

Hoornik	8.53	Aafjes (79), Bloem (76)	Schmidt (36), Schippers (33)
Kloos	8.47	Perk (88), Verwey (69)	Kouwenaar (65), Herzberg (64)
Leopold	7.94	Bloem (72), De Haan (71)	Komrij (52), Eijkelboom (50)
De Haan	7.90	Leopold (71), Van Nijlen (58)	Komrij (82), Schippers (67)
Elsschot	7.71	Werumeus Buning (94), Slauerhoff (59)	Kemp (41), Lucebert (39)
Dér Mouw	7.48	Slauerhoff (67), De Mérode (60)	Schippers (46), Vaandrager (45)
Komrij	7.15	Schippers (70), Vaandrager (63)	De Haan (82), Leopold (52)
Kouwenaar	7.13	Kopland (78), Van Toorn (73)	Kloos (65), Perk (52)
Ter Balkt	7.11	Van Toorn (86), Herzberg (86)	Du Perron (55), Rawie (55)
Van Eyck	7.10	Vasalis (76), Leopold (67)	Komrij (33), Eijkelboom (29)
Verwey	6.91	Perk (80), Van de Woestijne (74)	Kemp (39), Herzberg (38)

twee dichters het laagst. De weergave is in volgorde van hoogste kwadraatsommen van alle correlatiecoëfficiënten ($\sum (R^2)$).

Het is niet zo dat de meest frequent in bloemlezingen voorkomende dichters ook de sterkste correlaties vertonen. Zo is de positieve correlatie tussen Van Toorn en Kopland, twee dichters met niet zulke hoge frequentie promillages, maar liefst +0.94. Dat is bijna het maximum van +1.

Uit deze tabel blijkt eigenlijk maar één belangrijke polariteit, die tussen de dichters van voor 1950 en die van na 1950. De eerste groep wordt vertegenwoordigd door de sterk positief geassocieerde dichters Bloem, Boutens, Leopold, Slauerhoff, Hoornik en Van Nijlen, de tweede door de onderling sterk geassocieerde

dichters Schippers, Komrij, Kopland, Van Toorn, Herzberg en Vroman. De beide groepen zijn onderling sterk negatief geassocieerd. Uit deze associaties is de component die ‘door de tijd wordt veroorzaakt’ rekenkundig verwijderd.

11. De Top-25 van de afgelopen anderhalve eeuw

Hoe discutabel het ook mag zijn om de belangrijkheid van een dichter in één getal uit te drukken (het is in de inleiding nadrukkelijk betoogd!), de verleiding was uiteraard niet te weerstaan om uit de voorgaande maten voor alle dichters een ‘totaalscore’ te berekenen. Ik heb in deze totaalscore alleen maten die een duidelijke positieve waardering inhouden verdisconteerd, niet de maten die veeleer een karakterisering of classificatie van de dichters geven, zoals correlatie, populariteit en consensus. Men kan er immers over twisten of populariteit en consensus eigenlijk wel zulke positieve waarderingen zijn, temeer daar de tegendelen uniciteit en controverse evengoed kwaliteiten kunnen verbergen. De dichters die hoog scoren op ‘controverse’ en ‘uniciteit’ zijn werkelijk niet de slechtste: Gerhardt, Verwey, Swarth, Achterberg, Gorter, Kloos, Bemlef, Van de Woestijne. Een totaalscore vat niet alleen veel informatie samen, hij verdoezelt, juist door die samenvatting, ook

Tabel 11. Volgorde (Rang) van de Top-25 van de dichters van de laatste anderhalve eeuw in twintig bloemlezingen van de laatste halve eeuw, op basis van een totaalscore berekend uit acht indicatoren voor verschillende criteria.

Rang	Dichters	Totaalscore
1	Gerrit Achterberg	4.92
2	Martinus Nijhoff	3.93
3	Guido Gezelle	3.73
4/5	Willem Kloos / Gerrit Komrij	3.54
6/7	J.A. dèr Mouw / J. Slauerhoff	3.42
8	Herman Gorter	3.29
9	Albert Verwey	3.27
10	Jacques Perk	3.16
11	Paul van Ostaijen	3.06
12	A. Roland Holst	2.97
13	J.H. Leopold	2.88
14	M. Vasalis	2.85
15	J.C. Bloem	2.77
16	Karel van de Woestijne	2.70
17	Ida G.M. Gerhardt	2.69

18	H. Marsman	2.52
19	Rutger Kopland	2.49
20/21	P.C. Boutens / Hélène Swarth	2.45
22	Lucebert	2.41
23	Jan van Nijlen	2.31
24	Ed. Hoornik	2.29
25	Simon Vestdijk	2.26

nuances. Iets anders waar men bij zo'n totaalscore rekening mee moet houden is dat alle samenstellende criteria impliciet een arbitraire wegingsfactor meekrijgen. Ook als alle criteria een gelijk gewicht meekrijgen is dat arbitrair want misschien is er wel veel voor te zeggen om sommige criteria zwaarder te laten wegen dan andere. Er wordt dus een - voor de lezer verborgen - keuze gemaakt hoe belangrijk, bijvoorbeeld, het criterium ‘groot gemiddeld aantal gedichten’ is vergeleken met ‘sterke herwaardering’. De in tabel 11 weergegeven totaalscore is gelijk aan de som van de partiële scores - na deze door hun standaardafwijking gedeeld te hebben.

Uit de totaalscores blijkt dat de verschillen tussen de dichters geringer worden naarmate men in de rangorde afdaalt. Ondanks egalitarisme van sommige bloemlezers (Komrij, Warren en Buddingh', die veel gelijke dichters aan de top onderscheidden), blijkt zich toch bij optelling en middeling over de individuele bloemlezers en over de verschillende beoordelingsmaten weer een ongelijkheid uit te kristalliseren. Het resultaat is dat de distributie van individuen over de belangrijkheidsindex scheef is. Veel dichters met lage, bijna gelijke, scores en zeer weinig dichters met hoge, zeer ongelijke, scores. De totaalscore blijkt statistisch ongeveer log-normaal te zijn verdeeld. Zulke log-normale, scheve distributies komen ook elders in de natuur en de cultuur veel voor, bijvoorbeeld: ingenomen ruimte door planten en diersoorten in bossen, bezit van geld en inkomen over de individuen van een bevolking, steden en ook bedrijven over grootteklassen, spreektijd over de deelnemers in discussiegroepen.

Uit tabel 11 komt Gerrit Achterberg als ‘belangrijkste dichter van de eeuw’ naar voren. Bij zo'n constatering moeten wel enkele kanttekeningen worden gemaakt. De bepaling van de totaalscore is sterk afhankelijk van de criteria die wel en niet meetellen (hier populariteit, uniciteit, consensus en controverse niet), van de gewichten die de criteria meekrijgen (hier de reciproque van de standaardafwijking van elke deelscore), van de dichtersgeneraties waaruit gekozen wordt (hier ongeveer van 1850-1975), maar ook van de periode waaruit de bloemlezingen stammen (hier 1940-1999). Waren hier andere keuzen gemaakt dan zou het resultaat ongetwijfeld enigszins anders zijn geweest. Men zou een gevoeligheidsanalyse moeten verrichten om na te gaan hoe sterk de resultaten op variaties in de arbitraire keuzes reageren. Ik denk dan ook dat de specifieke informatie in alle deeltabellen waardevoller is dan de samenvattende informatie in tabel 11.

12. De meest frequent geciteerde gedichten

In tabel 12 heb ik de gedichten die het vaakst in de twintig bloemlezingen voorkwamen weergegeven in volgorde van presentiepercentage. Het betreft hier steeds de presentie in die bloemlezingen waarin een gedicht redelijkerwijs voor zou kunnen komen, op grond van de publicatiejaren van de gedichten en de bloemlezingen. Ter wille van de ruimte heb ik alleen de gedichten die op meer dan vijftien promille van de relevante bladzijden voorkomen genoemd.
Door de correctie voor verschijningsdatum van gedicht en bloemlezing zijn nog-

Tabel 12. Titels, beginregels, presentiepercentages en auteurs van gedichten in volgorde van de presentie percentages (P%) van de gedichten in twintig bloemlezingen. De percentages zijn berekend op basis van de bloemlezingen waarin de gedichten op grond van jaar van publicatie redelijkerwijs voor hadden kunnen komen.

Gedichten	(Beginregels...)	P%	Dichters
Vertrek van dochters	(Ze moesten inderdaad gaan,)	56.8	Rutger Kopland
'Paradise regained'	(De zon en de zee springen bliksemend open...)	52.6	H. Marsman
No second Troy	(Ik heb een vrouw bemind, die best...)	50.5	Jean Pierre Rawie
Jonge sla	(Alles kan ik verdragen...)	50.0	Rutger Kopland
Het kind en ik	(Ik zou een dag uit vissen...)	48.2	Martinus Nijhoff
Vera Janacopoulos	(Cantilene - Ambrosia, wat vloeit mij aan?)	48.0	Jan Engelman
Marc groet's morgens de Dingen	(Dag ventje met de fiets op de vaas...)	47.8	Paul van Ostaijen
Herinnering aan Holland	(Denkend aan Holland...)	43.6	H. Marsman
Ik tracht op poëtische wijze	(ik tracht op poëtische wijze...)	43.4	Lucebert
De Moeder de vrouw	(Ik ging naar Bommel om de brug te zien...)	43.4	Martinus Nijhoff
Woningloze	(Alleen in mijn gedichten kan ik wonen...)	43.4	J. Slauerhoff
Koorts	(Hoor! Zo is nooit gezongen! Hoor!...)	42.8	Hendrik de Vries
Mijn broer	(Mijn broer, gij leedt...)	42.8	Hendrik de Vries
Liggen in de zon	(Ik hoor het licht het zonlicht pizzicato...)	42.4	Hans Andreus
In memoriam VI	(Zo tedere schade als de bloemen vrezen...)	42.4	J.W.F. Werumeus Buning

Februarizon	(Weer gaat de wereld als een meisjeskamer open...)	41.6	Paul Rodenko
Mont Ventoux	(Dichten is fietsen op de Mont Ventoux,)	41.4	Jan Kal
Ars poëtica	(Waar puin ligt en een oude fiets...)	40.2	Chr. J. Van Geel
Vader	(vader kocht ooit...)	39.8	Willem Wilmink
Dichterschap	(Is dit genoeg: een stuk of wat gedichten,)	39.5	J.C. Bloem
De Dapperstraat	(Natuur is voor tevredenen of legen...)	39.5	J.C. Bloem
Immortellen 1850-1852	(Wel menigmaal zei de melkboer...)	38.8	Piet Paaltjens
Moeder	(Mijn moederken, ik kan het niet verkroppen...)	38.5	Willem Elsschot
En rade	(Vocalise voor Cavalcanti - Groen is de gong...)	38.4	Jan Engelman
Liefdesverklaring	(Ik houd zo van die donkre burgerheren...)	38.3	J. Greshoff
De tuinman en de Dood	(Vanmorgen ijlt mijn tuinman, wit van schrik...)	38.2	P.N. Van Eyck
'k Ben Brahman. Maar we zitten zonder meid...		38.0	J.A. der Mouw
De moeder	(Hij sprak en zeide...)	37.8	Geerten Gossaert
Familieberichten I	(Mijn moeder is mijn naam vergeten,...)	37.7	Neeltje Maria Min
Ik ween om bloemen in de knop gebroken		37.0	Willem Kloos
Laatste gedicht	(Dit wordt het laatste gedicht wat ik schrijf...)	36.6	Hans Andreus
Aan de sonnetten	(Klinkt helder op, gebeeldhouwde sonnetten...)	36.6	Jacques Perk

Werkster	(Zij kent de onderkant van kast en ledikant...)	35.0	Gerrit Achterberg:
Bommen	(De stadis stil....)	34.6	Paul Rodenko
Niet te beschrijven	(Niet te beschrijven...)	34.5	Gerrit Krol
De achttien doden	(Een cel is maar twee meter lang...)	34.3	Jan Campert
De laatste brief	(De wereld scheen vol lichtere geluiden...)	34.0	Bertus Aafjes
Fanfare-corps	(De lucht scheen blinkend door de blaren...)	34.0	M. Vasalis
Pogrom	(Is dat de maan die, die naar het laatst kwartier gaat,)	33.9	Ed. Hoornik
In memoriam mijzelf	(Door vijanden omringd,)	33.9	J. Slauerhoff
Tijd	(Ik droomde, dat ik langzaam leefde...)	33.8	M. Vasalis
Het huwelijk	(Toen hij bespeurde hoe de nevel van de tijd...)	33.7	Willem Elsschot
Bericht aan de reizigers	(Bestijg de trein nooit zonder uw valies met dromen,)	33.7	Jan van Nijlen
Tristitia Ante	(Op de besneeuwde hei:)	33.6	Maurice Gilliams

Alpenjagerslied	(Een heer die de straat afdaalt...)	33.6	Paul van Ostaijen
Zwerversliefde	(Laten wij zacht zijn voor elkander, kind -)	33.1	A. Roland Holst
Natuurlijk	(Natuurlijk moest die jongen in het duin...)	33.0	Hans Warren
'O, als ik dood zal, dood zal zijn		32.5	J.H. Leopold
Avond	(Nauw zichtbaar wiegen op een lichten zucht...)	32.4	Willem Kloos
Mei	(Een nieuwe lente een nieuw geluid:)	32.3	Herman Gorter
Van de Zee	(De Zee, de Zee klotst voort in eindeloze deining...)	32.2	Willem Kloos
Sonnet	(Ik ben een God in 't diepst van mijn gedachten,)	32.2	Willem Kloos
Ik / schrijf gedichten / als dunne bomen / Wie / kan zo mager / praten....		31.9	Jan Arends
Het schrijverke - (Gyrinus Natans)	(O krinklende winklende waterding,)	31.3	Guido Gezelle
's Morgens	(Het was half vijf's morgens in April)	30.7	Jan Hanlo
De dichter	(Toen het letterkundig tijdschrift...)	30.5	Gerrit Komrij
Hoera! De herfst komt	(De roodkoperen kont van de kunst...)	29.9	H.H. ter Balkt
Dodenpark	(We wandelden des avonds door de tuinen...)	29.9	Gerrit Komrij
Boerke Naas	(Wie heeft er ooit het lied gehoord, het lied van boerke Naas)	29.5	Guido Gezelle
Juffrouw A	(Op 19 september, een nevelige...)	29.5	Rutger Kopland

Geranium	(Vanuit de slecht zittende...)	29.5	Hans Vlek
Dodenmars voor Rotterdam	(Ik waag mij haast niet in die straat...)	29.2	Clara Eggink
De Ceder	(Ik heb een ceder in mijn tuin geplant,)	29.2	Han G. Hoekstra:
Zelfkant	Ik houd het meest van de halfland'lijkheid:)	28.9	Simon Vestdijk
Vrede	(Komt een duif van honderd pond,)	28.7	Leo Vroman
Pluk de dag	(vanochtend na het ontbijt...)	28.3	C. Buddingh'
Diep in de put waar haar gebeente ligt,		28.3	Neeltje Maria Min
Moederken	('t En is van u...)	28.0	Guido Gezelle
De Waterlelie	(Ik heb de witte waterlelie lief,)	27.9	Frederik van Eeden
Doodgaan	(De bomen dorren in het laat seizoen...)	27.8	Willem Kloos
Elba	(Ik draag een waarschuwing bloedjas...)	27.8	Gerrit Kouwenaar
Visser van ma yuan	(onder wolken vogels varen...)	27.8	Lucebert
Het kindsbeen	(Het zat er in / als we fazant aten thuis...)	27.5	J. Bernlef
De sidderrog	(Schoon week en traag schuwt hij de vijand niet;)	27.5	N.E.M. Pareau
Insomnia	(Denkend aan de dood kan ik niet slapen,)	27.1	J.C. Bloem
O t' ruisen van het ranke riet	(O! 't ruisen van het ranke riet!)	26.8	Guido Gezelle
No, no, Nanette	(Tea for two heeft voor de oorlog...)	26.5	K. Schippers
Voor wie dit leest	(Gedrukte letters laat ik u hier kijken,)	25.0	Leo Vroman
Standbeeld	(Een lichaam, blind van slaap,)	24.8	Gerrit Achterberg
Het carillon	(Ik zag de mensen in de straten,)	24.4	Ida G.M. Gerhardt

De ontdekker	(De rustigen die mij tartten te vertrekken...)	24.3	J. Slauerhoff
Het ezeltje	(In de korte, blauwe schemering...)	24.2	M. Vasalis
De idioot in bad	(Met opgetrokken schouders, toegeknepen ogen,)	24.2	M. Vasalis
Impasse	(Wij stonden in de keuken, zij en ik.)	24.1	Martinus Nijhoff
Avondgeluiden	(Er moeten witte hoeven achter de zoom staan...)	24.0	Paul van Ostaijen
Het kind dat wij waren	(Wij leven 't heerlijkst in ons verst verleden,)	24.0	E. du Perron
Amsterdam	(De maan verft een gevaar over de gracht.)	23.9	H. Marsman
Het lied der dwaze bijen	(Een geur van hoger honing...)	23.9	Martinus Nijhoff
Melopee	(Onder de maan schuift de lange rivier...)	23.9	Paul van Ostaijen
De Modder-Haven III	(De meiskens uit de taveernen,)	23.9	Karel van de Woestijn
Poëzie is een daad...	(Poëzie is een daad...)	23.8	Remco Campert
Het Souper	('t Werd stil aan tafel. 't Was of wijn en brood...)	23.8	Martinus Nijhoff
De kinderkruistocht	(Zij hadden een stem in het licht vernomen:)	23.8	Martinus Nijhoff
De ploeger	(Ik vraag geen oogst; ik heb geen schuren,)	23.8	A. Roland Holst

Nocturne	(De maan roeit brandend...)	23.7	Herman van den Berg
Opgang III	(De zachte krachten zullen zeker winnen...)	23.7	H. Roland Holst-v.d. Schalk
Leeuwerik	(Blijft gij nooit één blanken uchtend,)	23.6	P.C. Boutens
Kerstliedje	(Zij waren de dag zich moe gegaan...)	23.6	J.H. Leopold
De bruid	(De lucht over den jongen dag,)	23.6	Jan Prins
De dijk	(Tussen de Betuwe en tussen de Veluwe...)	23.5	C.S. Adama van Scheltema
Het Geitenweitje	(Op het geitenweitje...)	23.5	Jacqueline E. van der Waals
Goede Dood	(Goede Dood wiens zuiver pijpen...)	23.4	P.C. Boutens
Changement de décor	(Zodra de dag als een dreigbrief...)	23.4	Ellen Warmond
Ego flos... (Cant. II)	(Ik ben een blomme...)	23.3	Guido Gezelle
Oxford street	(Alles kan veranderen in een dag...)	23.3	Guillaume van der Graft
Koorts-Deun	('t Is triestig dat het regent in de herfst,)	23.3	Karel van de Woestijne
Staren door het raam	(Er is een leven in wat bewegen...)	23.2	J.H. Leopold
Om mijn oud woonhuis peppels staan...		23.2	J.H. Leopold
Zie je ik hou van je,		23.1	Herman Gorter
Schrijvenderwijs	(Schrijvenderwijs was ik ingeslapen,)	23.0	Guilliaume van der Graft
Oote	(Oote oote oote...)	21.7	Jan Hanlo
Voor vader	(o vader wij zijn samen geweest...)	21.7	Hans Lodeizen
's Nachts	(De regen van noem mij desnoods geen regen...)	21.2	Hans Andreus
Zilver praten	(zilver praten in parken...)	21.2	Remco Campert

Een reus	(Een reus kent zichzelf.)	21.2	Paul Snoek
Ouderdom	(Kon ik mij eens nog tot het leven keren...)	21.2	Victor E. van Vriesland
De buigzaamheid van het verdriet	(in een wereld van louter plezier...)	20.5	Hans Lodeizen
Bloemen	(Als alle mensen eensklaps bloemen waren...)	20.5	Leo Vroman
Wij komen ter wereld	(Wij komen ter wereld, met rouw, uit de graven;)	20.3	Jan Hanlo
Zo meen ik dat ook jij bent	(zoals de koelte's nachts langs lelies...)	20.2	Jan Hanlo
Op school stonden ze...	(Op school stonden ze op het bord geschreven,)	20.2	Ed. Hoornik
Angst	(Manshoog het riet.)	20.2	Ed. Hoornik
De gelatene	(Ik open 't raam en laat het najaar binnen,)	19.9	J.C. Bloem
De holle man IV	(Ik, kleine slaaf van poëzie en taal,)	19.8	Gerard den Brabander
De uiterste seconde	(Doodgaan is de kunst om levende beelden...)	19.7	Simon Vestdijk
Joods kind	(Zij wacht hem elken avond aan den trein...)	19.6	Henk Fedder
Thalassa!	(De nacht was in de eikebossen...)	19.6	Geerten Gossaert
Libere nos, Domine	(De wind woei om het eenzaam huis...)	19.6	Geerten Gossaert
Thebe	(Met leven toegerust voor beiden,)	19.5	Gerrit Achterberg
Herfst	(De avonden donkeren al.)	19.5	H. Marsman
Reiziger doet Golgotha	(Zij hebben Hem, zonder zich af te vragen...)	19.4	Gerrit Achterberg

De franctireurs	(Geen pennewip met brillende argus-ogen...)	19.3	E. du Perron
Gedragslijn	(Ons voegt een adieu waar een bescheiden...)	19.3	Victor E. van Vriesland
Regeneratie	(leder gedicht...)	19.3	Leo Vroman
Ballade van de boer	(Er stonden drie kruisen op Golgotha,)	19.3	J.W.F. Werumeus Buning
November	(Het regent en het is november:)	19.2	J.C. Bloem
De oude man	(Een oud man in de straat...)	19.2	Paul van Ostaijen
Huldegedicht aan Singer	(Slinger / Singer / naaimachien...)	19.2	Paul van Ostaijen
Polonaise	(Ik zag Cecilia komen...)	19.2	Paul van Ostaijen
Gebed bij de harde dood	(O Heer, het wordt nu tijd, wellicht, U aan te roepen.)	19.2	E. du Perron
Liefdes uur	(Hoe laat is 't aan den tijd?)	19.1	P.C. Boutens
O dood, geheime nachtegaal	(O dood, geheime nachtegaal...)	19.1	P.N. van Eyck
De archeologische vondst	(Jacquemijne Bolats werd te Leuven begraven,)	19.1	Marnix Gijsen
Geschenk van mijn vader	(Wij zaten samen, zwijgend, bij het vuur;)	19.1	Marnix Gijsen

Onrust	(Die te Amsterdam vaak zei: 'Jeruzalem')	19.1	Jacob Israël de Haan
De dieren	(De landman gaat, nu de avond is gevallen,)	19.1	Aart van der Leeuw
Vlam	(Schuimende morgen...)	19.1	H. Marsman
De soldaat die Jezus kruisigde	(Wij sloegen hem aan 't kruis.)	19.1	Martinus Nijhoff
Twee reddelozen	(Zij gaat 's nachts vaak naar de haven...)	19.1	Martinus Nijhoff
Berceuse presque pour nègre	(De sjimpansee doet niet mee...)	19.1	Paul van Ostaijen
Werkelijkheid	(Ik doe zaken.)	19.1	J.C. van Schagen
Narrenwijsheid I	(Niets is, dat niet goddelijk is...)	19.1	J.C. van Schagen
Aquarium	(In scheemrig groen stukje van de oceaan...)	19.1	J.A. dèr Mouw
Vagebond	(Zij wikken en wegen...)	19.0	A. Roland Holst
Over de rustigende vastheid die ik vond (De mensen zijn in twijfel gevangen,)		19.0	H. Roland Holst-v. d. Schalk
Kindergedachten	(Het regent - o wat regent het!)	19.0	C.S. Adama van Scheltema
Lethe	('Hoe over 't brandend blind bazalt...)	18.8	P.C. Boutens
Gebed te Waalwijk	(O Christus met Uw zacht gelaat,)	18.8	A. van Collem
Gij staat zo heel, heel stil		18.8	Herman Gorter
De dag gaat open als een gouden roos		18.7	Herman Gorter
Ik ben met u alleen, o Venus	(Ik ben met u alleen, o Venus, felle star.)	18.7	Karel van de Woestijne
Gij zult mij allen, allen kennen	(Gij zult mij allen, allen kennen,)	18.7	Karel van de Woestijne
Wijding aan mijn vader	(o Gij, die kommrend sterven	18.7	Karel van de Woestijne

	moest, en Vader waart,)		
Laat de luiken geloken zijn...		18.7	J.H. Leopold
In de zwarte nacht is een mens aangetreden,		18.5	Herman Gorter
Iris	(Ik ben geboren uit zonnegloren...)	18.5	Jacques Perk
Het geschenk	(Hij trok het schuifken open,)	18.3	Rosalie Loveling
Utopia	(Als de haan het presidium nam,)	18.1	Richard Minne
Vademecum voor een dichter	(Doe dommer dan ge zijt,)	17.9	Richard Minne
twee handjes	(hij heeft een magnifiek tichouten handje...)	17.9	Lucebert
Passage	(Den Haag, stad, boordevol Bordewijk...)	17.8	Gerrit Achterberg
Koud	(Winter nadert.)	16.7	Remco Campert
Ik ben u na uw sterven gaan beminnen,		16.7	H.W.J.M. Keuls
Nazomer	(ik heb in het gras mijn wapens gelegd...)	16.7	Lucebert
Een vrouw beminnen	(Een vrouw beminnen is de dood ontkomen,)	16.7	Ed. Hoornik
Lentesuite voor Lilith	(als babies zijn de dichters niet te genezen...)	16.3	Lucebert
Zonenlied	(Mijn vader riep mij...)	16.3	Koos Schuur
Liedje	(Alle roekoemeisjes...)	16.3	Hans Andreus
al die dingen gebeuren...	(al die dingen gebeuren en zijn...)	15.9	Hans Lodeizen
toen de dag was weggelopen in het zachte...		15.9	Hans Lodeizen
Lied	(Wanneer ik loop danst in mijn vlees...)	15.9	Gerard den Brabander
Fata morgana	(En hij doceerde (en spande pink en duim...)	15.6	Gerard den Brabander

Typiste	(Morgen. De stad ontstaat.)	15.6	Gerrit Achterberg
De eenhoorn	(De mens ging werken zonder zingen -)	14.9	A. Roland Holst
We waren alleen in huis	(We hoorden op 't venster kloppen.)	14.9	Hendrik de Vries
Volencis	(Volencis wilde jagen:)	14.9	Leo Vroman
Jeldican en het woord	(Over de heide...)	14.9	Leo Vroman
Na de bevrijding	(Schoon en stralend is, gelijk toen, het voorjaar,)	14.9	J.C. Bloem
Aanvaarding	(Toen ik jong was, bestond ik in vormen...)	14.8	J.C. Bloem
De Blauwbilgorgel	(Ik ben de blauwbilgorgel,)	14.8	C. Buddingh'
De klacht van de oude	(Ik wordt aan 't oud zijn niet gewend,)	14.7	Willem Elsschot
De dode zwanen	(De dode zwanen daar beneden...)	14.7	Simon Vestdijk

al wat gedichten van oudere en dode dichters van hun prominente plaatsen verdrongen door gedichten van jonge en levende dichters. In onderstaande lijst worden dan ook een aantal gedichten aangetroffen die in de studie van Aarts & Van Etten ontbreken. Uiteraard schoven daardoor een aantal van de bekende gedichten die in andere bloemlezingen op prominente plaatsen worden aangetroffen naar achteren in de rangorde. Ter opluistering van het 'feest der herkenning' werden niet alleen de titels maar ook de beginregels van de gedichten neergeschreven.

Door de correctie op verschijningsjaar van de bloemlezingen, geeft deze lijst van meest frequente gedichten een iets ander beeld van de Nederlandstalige poëzie van de twintigste eeuw dan andere bundels. Hier komen vaker 'jonge' gedichten voor. Door deze correctie komt het echter ook voor dat sommige hoge scores minder significant zijn. Dat komt doordat bij sommige dichters de score gebaseerd is op quotiënten van kleine aantallen gedichten en bloemlezingen. Men kan betwijfelen of de prominente plaatsen van de relatief 'jonge gedichten' van Kopland, Rawie, Kal en Van Geel behouden zouden blijven als in de toekomst meer bloemlezingen aan de analyse zouden worden toegevoegd.

In deze lijst komen ongeveer even veel (192) gedichten van na Gezelle voor dan in het boek van Aarts & van Etten (1994). Want zij geven 250 bekende gedichten waarvan 189 van na Gezelle. Deze verzameling kan dus goed met die van hen vergeleken worden. Zij heeft 115 bekende gedichten met die van Aarts & Van Etten gemeenschappelijk. Daarnaast staan in deze lijst 77 gedichten die niet in hun lijst worden genoemd. Daar staat tegenover dat zij ook 74 gedichten hebben genoemd die niet aan de criteria van deze studie voldeden om 'bekend' genoemd te kunnen worden.

13. Overzichtstabel

Tabel 13 is een lijst waarin alle dichters die in voorgaande tabellen zijn genoemd in alfabetische volgorde staan afgedrukt. De tabel biedt de gelegenheid om ook enige andere informatie van de dichters te vermelden. In de eerste plaats dient deze tabel als alfabetisch zoekregister, van waaruit alle andere informatie in deze studie te bereiken is. In de laatste kolom wordt naar alle tabellen en figuren verwezen waarin de dichters voorkomen. Ten tweede zijn in de tabel bekende pseudoniemen, het geboortejaar, eventueel het sterftejaar en de totaalscore (zie ook hoofdstuk 11 voor de laatstgenoemde maat) van de dichters vermeld.

De lezer zou zich kunnen afvragen hoe het komt dat sommige dichters een negatieve totaalscore hebben. Sommige van de deelscores waar de totaalscore uit is opgebouwd hebben echter een bereik in het gebied van de negatieve getallen. Dat geldt met name voor de trendveranderingsindex en de relatieve dalingsindex. Dichters die sterk negatieve waarden voor deze indices hebben, kunnen dus een negatieve totaalscore krijgen als hun andere indices niet voldoende 'positieve compensatie' bieden.

Tabel 13. Alfabetisch overzicht van dichters, met pseudoniem (Pseud.){c.q. pseudoniem van}, levensperiode (Per.) en totaalscore (Tot.). In de laatste kolom van deze overzichtstabel zijn verwijzingen gegeven naar alle andere tabellen en figuren (Tab. + Fig.) waarin de dichters voorkomen.

Dichters	Pseud.	Per.	Tot.	Tab. + Fig.
Bertus Aafjes		1914-1993	2.03	2*5.3*6a*10*12
Gerrit Achterberg		1905-1962	4.92	1*2*3*4*7*8a*11*fig1+2*12
C.S. Adama v. Scheltema	J.W. van der Zant	1877-1924	1.68	4*5.3*6a*12
Hans Andreus		1926-1977	2.20	1*2*3*4*5.2a*9a*12
Jan Arends	H.H. ter Balkt	1925-1974	1.51	5.1b*12
Habakuk II de Balker		1938 -	1.53	5.1b*10*12
Frans Bastiaanse		1868-1947	0.40	6a
Herman van den Bergh		1897-1967	0.70	12
J. Bernlef	H.J. Marsman	1937 -	1.49	1*3*5.2b*6b*8b*9b*12
J.C. Bloem		1887-1966	2.77	3*6a*8a*10*fig1*11*12
P.C. Bontens	{Andries de Hoghe}	1870-1943	2.45	1*2*3*5.3*6a*10*11*12
Gerard den Brabander	J.G. Jofriet	1900-1968	1.98	1*3*6a*12
Arno Breekveld		1966 -	2.15	4*5.1c*8b
C. Buddingh'		1918 -1985	1.51	3*5.1a*9a*12
Gaston Burssens		1896-1965	0.85	3*8b
Jan Campert		1902-1943	1.41	8a*12
Remco Campert		1929 -	1.80	1*3*5.1a*7*8b*12
Hugo Claus		1929 -	1.42	5.1a*8b
René de Clercq		1877-1932	0.80	5.3*6a
A. van Collem		1858-1933	1.46	12
Michael Deak		1920 -	0.26	7
T. van Deel		1945 -	1.32	5.2b*6b*8b*9a
Jules A. Deelder		1944 -	1.36	5.2b

Anthonie Donker	N.A. Donkersloot	1902-1965	1.30	2
Drs. P	H.H. Polzer	1919 -	0.81	5.1c
Frederik van Eeden	{Cornelis Paradijs}	1860-1932	1.21	9b*12
Clara Eggink		1906-1991	0.30	6a*8a*12
J. Eijkelboom		1926 -	1.78	5.1c*10
Jan G. Elburg		1919 -1992	0.62	5.2a*9b
Willem Elsschot	A.J. de Ridder	1882-1960	1.53	5.1a*8a*fig.1*10*12
J.A. Emmens		1924-1971	1.13	5.2b
Jan Engelman		1900-1972	1.41	2*5.3*8a*fig.1*12
Elisabeth Fr. Eybers		1915 -	0.73	9b
P.N. van Eyck		1887-1954	1.66	6a*10*12
Hans Faverey		1933-1990	1.41	5.1b*9b
Henk Fedder		1890-1979	0.31	7*8a*12
Chr. J. van Geel		1917-1974	1.46	5.1b*12
Arie Gelderblom		1945-1992	0.08	6b
Ida G.M. Gerhardt		1905-1997	2.69	1*2*3*6a*8a*9a*fig.1*11*12
Eva Gerlach		1948 -	1.24	5.1c
Guido Gezelle		1830-1899	3.73	1*2*3*4*5*6a*8a*9a*fig.2*11*12
Peter Ghyssaert		1966 -	1.62	4*5.1c*8b
Marnix Gijsen	J.A. Goris	1899-1984	1.50	8a*12
Maurice Gilliams		1900-1982	1.36	8a*12

Gust Gils		1924 -	0.98	5.2b*9b
Herman Gorter		1864-1927	3.29	1*2*3*4*7*9a*fig.2*11*12
Geerten Gossaert	F.C. Gerretson	1884-1958	1.13	2*8a*12
Guillaume van der Graft	W. Barnard	1920 -	1.71	7*9b*12
J. Greshoff		1888-1971	1.25	6a*8a*12
Jacob Israël de Haan		1881-1924	2.24	3*4*7*9b*10*12
Jan Hanlo		1912-1969	1.38	5.1a*8a*12
Jac. van Hattum		1900-1981	1.25	6a
Judith Herzberg		1934 -	1.76	5.1b*10
Han G. Hoekstra		1906-1988	1.17	7*8a*fig.1*12
Ed. Hoornik		1910-1970	2.29	2*7*8a*10*11*12
C.O. Jellema		1936 -	0.77	5.1c
Jan Kal		1946 -	1.39	5.1b*9a*12
Pierre Kemp		1886-1967	2.05	1*3*7*8b*9a*10*fig.1
H.W.J.M. Keuls		1883-1968	1.03	6a*12
Willem Kloos		1859-1938	3.54	3*5.2a*8a*9a*10*fig.2*12
Gerrit Komrij		1944 -	3.54	1*2*3*5.1b*8a*9a*10*11*12
Halbo C. Kool		1907-1968	0.51	7
Rutger Kopland	R.H. vd Hoofdakker	1934 -	2.49	3*5.1b*9a*10*11*12
Anton Korteweg		1944 -	1.52	5.1b
Gerrit Kouwenaar		1923 -	1.77	1*5.1a*8b*10*12
Gerrit Krol		1934 -	0.97	6b*12
Jan Kuijper		1947 -	1.69	5.1b*8b*9a
Tom Lanoye		1958 -	0.96	5.1c
Ed Leeflang		1929 -	1.67	5.1c
Aart van der Leeuw		1876-1931	0.69	12
J.H. Leopold		1865-1925	2.88	1*2*3*4*5.3a*10*11*12
Hans Lodeizen		1924-1950	1.95	3*4*5.2a*6b*12

Rosalie Loveling		1834-1875	0.52	7*8a*12
Lucebert	LJ. Swaanswijk	1924-1994	2.41	1*2*3*5*6*8*9a*10*11*12
A. Marja	A. Th. Mooy	1917-1964	1.31	5.2c
H. Marsman		1899-1940	2.52	1*2*3*4*5*8a*9a*fig.1+2*11*12
Willem de Mérode	W.E. Keuning	1887-1939	1.86	1*3*4*8b*9b*10
K. Michel		1965 -	1.40	4*5.1c
Neeltje Maria Min		1944 -	1.14	6b*8a*9a*12
Richard Minne		1891-1965	2.08	5.2c*7*12
Maurits Mok		1907-1989	0.58	8b
Pol de Mont		1857-1931	0.76	7
Victor de la Montagne		1854-1915	0.20	7
Adriaan Morriën		1912 -	1.06	7*9b
J.A. dèr Mouw	{Adwaita}	1863-1919	3.42	1*2*3*5*6*8a*9a*10*11*12
Martinus Nijhoff		1894-1953	3.93	1*2*3*4*6*8a*8a*11*fig.1+2*12
Jan van Nijlen		1884-1965	2.31	2*7*9b*fig.2*10*11*12
Leonard Nolens		1947 -	1.12	5.1c
Cees Nooteboom		1933 -	1.12	5.2b
A J.D. van Oosten		1898-1969	0.70	5.1c
Paul van Ostaijen		1896-1928	3.06	1*2*3*4*7*8a*9a*fig.1+2*11*12
Kees Ouwens		1944 -	1.08	6b*8b*9a
Piet Paaltjens	François Haverschmidt	1835-1894	0.68	8a*9b*fig.2*12
N.E.M. Pareau	H J. Scheltema	1906-1981	-0.33	6b*8a*9b*12

Jacques Perk		1859-1881	3.16	4*7*9b*fig.2*11*12
E. du Perron		1899-1940	2.00	10*12
Sybren Polet	S. Minnema	1924 -	0.62	9b
Jan Prins	Chr.L. Schepp	1876-1948	1.30	5.3*6a*12
Jean Pierre Rawie		1949 -	2.05	5.1c*8b*10*12
Théo Reeder	Is. Querido	1872-1932	-0.18	6b
Gerard Reve		1923 -	1.23	5.1c
Albrecht Rodenbach		1856-1880	0.80	4*7
Paul Rodenko		1920-1976	1.05	8a*9a*12
A. Roland Holst		1888-1976	2.97	1*3*6a*11*12
H. Roland Holst-v.d. Schalk		1869-1952	2.03	1*2*3*5.3*6a*8b*10*12
J.C. Van Schagen		1891-1985	1.28	5.2a*12
Nico Scheepmaker		1930-1990	1.34	5.1b
K. Schippers	G. Stigter	1936 -	1.97	1*3*5.1b*8b*10*12
Annie M.G. Schmidt		1911 -1995	1.82	5.2c*9b*10
Koos Schuur		1915-1995	0.83	12
J. Slauerhoff		1898-1936	3.42	1*2*3*4*7*10*11*12
Paul Snoek	E.A.C. Schietekat	1933-1981	1.45	5.2b*6b*8b*12
Eric van der Steen	A. Zijlstra	1907-1985	1.01	7
Hélène Swarth		1859-1941	2.45	1*5.2c*8b*11*fig.1
Toon Tellegen		1941 -	1.05	5.1c
Jotie 'T Hooft		1956-1977	2.12	4*5.1c
Willem van Toorn		1935 -	1.52	5.1b*9a*10
C.B. Vaandrager		1935-1992	1.64	5.1b*10
M. Vasalis	M. Leenmans	1909-1998	2.85	1*2*3*6a*8a*9a*10*11*12
Albert Verwey		1865-1937	3.27	1*2*3*4*7*8b*9a*fig.1*10*11
Simon Vestdijk		1889-1971	2.26	7*9a*10*11*12

Simon Vinkenoog		1928 -	0.16	9b
Hans R. Vlek		1947 -	1.28	1*2*5.2a*6a*8a*9a*12
Hendrik de Vries		1896-1989	1.75	2*3*5.3*8a*9a*12
Victor E. van Vriesland		1892-1974	1.16	12
Rien Vroegindeweij		1944 -	0.93	5.1c
Leo Vroman		1915 -	2.09	1*2*3*5.2a*9a*10*12
Jacqueline E. van der Waals		1868-1922	1.00	5.3*9b*12
Elly de Waard		1940 -	0.80	5.1c
Ellen Warmond	P.C. van Yperen	1930 -	1.00	9b*12
Hans Warren		1921 -	-0.08	6b*12
Lévi Weemoedt	I. van Wijk	1948 -	1.58	5.1c
J.W.F. Werumeus Buning		1891-1958	1.81	2*6a*10*12
Rogi Wieg		1962 -	1.63	4*5.1c
Willem Wilmink		1936 -	1.51	5.1b*12
Jacob Winkler Prins		1849-1904	-0.09	9b
Driek van Wissen		1943 -	0.83	5.1c
Karel van de Woestijne		1878-1929	2.70	1*3*6a*9b*10*12*11*12
Daan Zonderland	D.G. van der Vat	1909-1977	0.94	9b

14. Slotdiscussie

In de voorgaande hoofdstukken heb ik geprobeerd om - uitgaande van een twintigtal poëziebloemlezingen - een zo representatief mogelijk overzicht te geven van welke **dichters en gedichten** van de afgelopen anderhalve eeuw in de afgelopen halve eeuw het belangrijkst werden gevonden. Ook heb ik een bijdrage willen leveren aan een statistische beschrijving van het materiaal in de bloemlezingen waarbij zoveel mogelijk (als het materiaal toeliet) uiteenlopende aspecten aan bod kwamen, en waarbij ook een indicatie van de **ontwikkeling in de tijd** wordt gegeven. De vraag is nu dus of dat gelukt is, en wat men met zo'n poëziestatistiek kan doen. In hoeverre is het mogelijk om uitgaande van tabel 13 en met behulp van de tabellen waar deze tabel naar verwijst snel een korte en bondige beschrijving van een dichter te geven? Laat ik het eens proberen met drie willekeurige dichters uit dit onderzoek.

Dèr Mouw kan op grond van de tabellen worden gekarakteriseerd als een dichter die met niet zo'n groot aantal gedichten in bloemlezingen voorkomt. Maar, afgezien van een flinke inzinking in de periode 1960-1980, blijft het aantal opgenomen gedichten stijgen. Hij is dus een dichter met niet alleen een netto gestegen waardering, maar ook een sterke, zeldzaam laat gekomen herwaardering. De bloemlezers zijn het onderling vrij sterk eens over de belangrijkheid van deze dichter. Hij behoort niet tot de dichters die erg veel zeer populaire gedichten hebben geschreven, maar toch komen twee van zijn gedichten in de Top-192 voor. Als rekening wordt gehouden met alle criteria, dan staat Dèr Mouw samen met Slauerhoff op een gedeelde zesde en zevende plaats in de overzichtstabel.

Slauerhoff moet op grond van de analyseresultaten worden gekarakteriseerd als een dichter met een groot aantal gedichten in bloemlezingen, vooral een groot aantal gedichten per 1000 pagina's, maar een in vergelijking daarmee vrij lage presentie. Dat betekent dat van hem in sommige bloemlezingen een relatief groot aantal vaak geciteerde gedichten staan, en in andere weinig of geen. Hij heeft dit alles bovendien in een korte periode bereikt. Hij heeft net als de meesten van zijn tijdgenoten een inzinking gehad in de periode 1960-1980. Slauerhoff is bij uitstek een dichter die sterke positieve en ook negatieve associaties vertoont met andere dichters. Hij komt het meest samen voor met P.C. Boutens en het minst vaak met J.C. van Schagen. Hij hoort, enigszins tegen de verwachting in, niet tot de dichters met veel populaire gedichten in alle bloemlezingen - slechts drie in de Top-192.

Ten slotte Rutger Kopland. Hij heeft een vrij groot aantal gedichten per 1000 bladzijden. Dit wijst op populariteit (twee gedichten bij de top-tien). De bloemlezers zijn het redelijk eens over zijn belangrijkheid en zijn ster is nog steeds snel rijzende. Hij vormt samen met Van Geel de kern van een groep sterk positief geassocieerde dichters, en komt het minst samen met Jan Engelman in bloemlezingen voor. Hij neemt in het totaalklassement de 19de plaats in.

De conclusie is dat met behulp van deze analyses, gebaseerd op alleen maar kwantitatieve gegevens, maar aangevuld door een theoretisch raamwerk, een meerdimensionale, synchrone en diachrone aanvullende beschrijving van de zo-

genaamde receptie geschiedenis van de poëzie wordt gegeven. De analyse geeft echter geen volledige typering van de dichters en hun poëzie. Wel zou een uitbreiding van het aantal bloemlezingen, en wellicht een nog meer representatieve keuze daarvan, de waarde van deze dynamisch-statistische poëziebeschrijving nog kunnen vergroten. Ook zou er nog meer informatie uit de basisgegevens gehaald kunnen worden: Net zoals in dit onderzoek tijdpaden van de aanwezigheid van de dichters in de bloemlezingen zijn geschetst, zouden ook tijdpaden van de levensloop van afzonderlijke gedichten kunnen worden gegeven. Maar om enigszins significante resultaten te krijgen zou het aantal bloemlezingen dan aanzienlijk moeten worden uitgebreid. Voorts kan een aanvullende typering op grond van de inhoud van de poëzie uiteraard nooit gemist worden voor een compleet beeld van de dichters en hun poëzie.

Vervolgens wil ik nog een aantal andere notities maken bij de afsluiting van dit onderzoek. Eerst kom ik nog een keer terug op de **tijdinvariantie van de indicatoren** voor de criteria. Brems, Schouten & Wieg (1999) wijzen erop dat ‘anthologieën die een langere periode overspannen, de neiging hebben om chronologisch taps toe te lopen, dat wil zeggen dat dichters en gedichten van oudere datum krachtens een soort onuitgesproken anciënniteitsprincipe veel aandacht krijgen’ (vrije parafrasering G.N.). Dat ‘onuitgesproken’ principe kan wel nader expliciet gemaakt worden. Er zijn minstens drie oorzaken die maken dat recent werk vaak onderbelicht wordt. Ten eerste het feit dat jonge dichters domweg niet in bloemlezingen voor kunnen komen die vóór, pakweg, hun vijftiende jaar gepubliceerd zijn, en moeilijk in bloemlezingen die gepubliceerd zijn voor, zeg, hun vijfentwintigste. Ten tweede hebben oudere dichters een veel grotere ‘expositiekans’ doordat ze niet alleen in hun eigen bundels voorkomen, maar ook ‘meermalen geaccumuleerd’ in alle bloemlezingen die eerder zijn verschenen. Aarts & Van Etten (1994) hebben deze oorzakelijke terugkoppelingsrelatie goed verwoord: ‘Hoe vaker ze gedrukt en verspreid waren, des te meer werden ze gelezen, en des te bekender konden ze geworden zijn. En hoe bekender ze werden des te vaker zouden ze opnieuw in weer andere bloemlezingen en schoolboeken opduiken’. De derde oorzaak van ondervertegenwoordiging van recentere gedichten is dat de ‘kwaliteit’ van dat werk zich nog niet heeft uitgekristalliseerd. Dat wil zeggen: Er heeft zich nog geen gedeelde opinie ontwikkeld over wat ‘nieuwe kwaliteit’ genoemd zal worden. En daardoor wordt de jongere poëzie ook gemakkelijker over het hoofd gezien.

In dit onderzoek heb ik geprobeerd om ten aanzien van de tijdafhankelijkheid van de indicatoren, het deel dat door artefacten in basismateriaal wordt veroorzaakt, zo klein mogelijk te maken. In de eerste plaats door de bloemlezingen zo evenredig mogelijk over een tijdsspanne van 60 jaren te verdelen. Helaas waren de berekeningen voltooid toen de zeer recente bloemlezingen van Brems et al. (1999), Wichman (1999) en Poetry International et al. (2000) gepubliceerd werden. Ik heb aan deze verzamelingen daardoor alleen maar aandacht kunnen geven in deze slotbeschouwing. Het allerlaatste staartje van de twintigste eeuw is daardoor

in de tabellen wat ondervertegenwoordigd, met name in de tabellen welke betrekking hebben op de periode 1980-1999; twee bloemlezingen uit 1994 sluiten in mijn onderzoek de eeuw af. Een snelle laatste inventarisatie van deze nieuwe bloemlezingen leverde op dat met name Willem Kloos, Jacques Perk, P.C. Boutens, Hélène Swarth, Gerard den Brabander, J.C. van Schagen, Bertus Aafjes, Henriette Roland Holst-Van der Schalk, J.W.E Werumeus Buning, Guido Gezelle, Albert Verwey, K. Schippers, Chr.J. van Geel, Herman Gorter, Jan Hanlo, E. du Perron en Gerrit Achterberg in de periode 1980-1999 lager in de rangorde zouden zijn gekomen. Daarentegen zouden Hugo Claus, Leonard Nolens, Christine d' Haen, Luuk Gruwez, Hubert van Herreweghen, Anton van Wilderode, Charles Ducal, Jos de Haes, Paul Snoek, Herman de Coninck en Eddy van Vliet sterker naar voren zijn gekomen, indien de genoemde drie bloemlezingen wel in de berekeningen zouden zijn opgenomen. Het ligt voor de hand dat door toevoeging van enkele Vlaamse bloemlezers de vertegenwoordiging van de Vlaamse poëzie sterk wordt bevorderd. Het lijkt er heel erg op dat met name de moderne Vlaamse poëzie door Nederlandse bloemlezers onvoldoende op waarde wordt geschat.

Een tweede maatregel was, om de meeste berekeningen uit te voeren op basis van uitsluitend de pagina's bloemlezing waarin dichters en hun gedichten redelijkerwijs voor konden komen. Met deze correcties is echter nog niet gegarandeerd dat de berekende indicatoren helemaal ‘tijdinvariant’ zijn geworden. Er is namelijk nog die andere factor die van invloed is op de representatie van de dichters in bloemlezingen, namelijk de terugkoppelende accumulatie van oudere bloemlezingen in de nieuwere. De expositiekansen van dichters blijven daardoor versneld stijgen in de tijd. Het lijkt zin vol om de mogelijke onder- of oververtegenwoordiging van jongere en oudere dichters eens te beoordelen aan de hand van een verdeling zoals die op grond van de demografische samenstelling van de Nederlandse en Vlaamse bevolking verwacht zou worden. Ook is de verdeling over geboortejaren vergeleken met die van de recente bloemlezing van Brems et al. (1999) en met die van de dichters uit de lezersenquête van Poetry International (2000). Brems et al. zeggen dat ze bewust gecorrigeerd hebben op de niet-representativiteit van andere bloemlezingen naar leeftijd. In tabel 14a zijn de resultaten van de vergelijking gepresenteerd.

Tabel 14a laat zien dat in dit onderzoek, ondanks het middelen over bloemlezingen van verschillende jaren, nog steeds ondervertegenwoordiging van jongere dichters bestaat. Opmerkelijk is ook dat Brems et al. de oudere dichters wel erg sterk weg-gecorrigeerd hebben. Zij blijken bovendien niet de jongere dichters (geboren na 1960) bevoordeeld te hebben zoals hun bedoeling was, maar vooral hun eigen generatiegenoten (1940-1960) en die van hun leraren (1920-1940). En dat deden bloemlezers voor hen niet zo erg veel anders. De stelling dat gedichten uit de laatste kwart eeuw sterk ondervertegenwoordigd zijn in bloemlezingen, blijft dus vrijwel onverminderd gelden. Dat geldt ook voor die van Brems et al. (1999), die van Wichman (1999) en voor mijn eigen onderzoek. Voor een echte leeftijdrepresentatieve bloemlezing over de gehele twintigste eeuw zou aan elk decennium een aantalquotum, evenredig met de demografische verdeling, toegekend moeten

Tabel 14a. Procentuele verdeling van dichters over geboortejaren: a) in deze studie (compilatie van twintig bloemlezingen uit de periode 1940-1999); b) in de bloemlezing van Brems, Schouten & Wieg (1999); c) in de enquête van Poetry international, NPS en *NRC Handelsblad* (Anonymus, 2000); en d) de verwachte verdeling op grond van de demografie van Nederland en Vlaanderen (Bron CBS) en een gemiddelde leeftijd van de dichter bij publicatie van de gebloemleesde gedichten van 30 jaar.

Geboortejaar van de dichters	Dit onderzoek	Bloemlezing van Brems et al.	Poetry Internationa et al.	IDemografisch en biografisch verwachte distributie
1830-1839	2	0	4	4
1840-1859	5	0	2	9
1860-1879	10	5	11	11
1880-1899	17	11	20	14
1900-1919	21	10	28	15
1920-1939	23	33	26	15
1940-1959	20	34	9	22
1960-1979	2	7	0	10
1980-1999	0	0	0	0
Totaal	**100**	**100%**	**100%**	**100%**

worden. Voor de laatste decennia moet dan waarschijnlijk wel, bij gebrek aan representatieve bloemlezingen uit die periode, aanvulling gezocht worden uit oorspronkelijk werk van jonge dichters. Want ook de beste gedichten van de laatste jaren zijn nu reeds geschreven! Maar dan overschrijd je wel de grens van een strikte statistische beschrijving van **bloemlezingen**.

Voor de beantwoording van de vraag of de keuze van ‘professionele bloemlezers’ erg afwijkt van die van de ‘lekenbloemlezers’, lijkt het interessant om de plaats van dichters en gedichten in mijn studie eens te vergelijken met die van de enquête door Poetry International, NPS[14] en *NRC Handelsblad* onder lezers van het *NRC Handelsblad* en de VPRO gids. De resultaten daarvan zijn gepubliceerd in de bloemlezing *Het mooiste gedicht; De favoriete gedichten van Nederland en Vlaanderen* (Anonymus, 2000). Hoewel de enquête uiteraard niet representatief zal zijn voor de voorkeuren van de Nederlandse poëzieliefhebber, laat staan voor die van de gehele bevolking, mag men toch verwachten dat de enquête onder ‘lekenlezers’ wat dichter bij ‘de bevolking’ staat dan de twintig bloemlezingen van ‘professionele lezers’ in dit onderzoek.
Er blijkt een verrassend lage positieve correlatie te bestaan tussen de rangordes van de belangrijkste gedichten in de enquête en in mijn onderzoek. Van de top-88 gedichten uit tabel 12 en de top-88 van de lezersenquête zijn er maar 35 gemeenschappelijk. Van de Top-16 uit dit onderzoek komen er 5 niet bij de eerste

88 van de lezersenquête voor, te weten: ‘No second Troy’ van Rawie, ‘Koorts’ van Hendrik de Vries, ‘Liggen in de zon’ van Andreus, ‘Zo tedere schade als de bloemen

Tabel 14b Rangorde van gedichten op grond van de frequentie waarmee ze genoemd zijn in de bloemlezingen van dit onderzoek en die van de lezersenquête van Poetry International NRC Handelsblad en NPS.

Deze studie (overgenomen uit tabel 12)			Lezersenquête		
Nr.	**Gedicht**	**Dichter**	**Nr.**	**Gedicht**	**Dichter**
1	Vertrek van dochters	Rutger Kopland	1	Herinnering aan Holland	H. Marsman
2	'Paradise regained'	H. Marsman	2	De moeder de vrouw	Martinus Nijhoff
3	No second Troy	Jean Pierre Rawie	3	De gestorvene	Ida G.M. Gerhardt
4	Jonge sla	Rutger Kopland	4	Vrede	Leo Vroman
5	Het kind en ik	Martinus Nijhoff	5	Het huwelijk	Willem Elsschot
6	Vera Janacopoulos	Jan Engelman	6	De tuinman en de dood	P.N. van Eyck
7	Marc groet 's morgens...	Paul van Ostaijen	7	Mijn moeder is mijn naam...	Neeltje Maria Min
8	Herinnering aan Holland	H. Marsman	8	Voor een dag van morgen	Hans Andreus
9	Ik tracht op poëtische wijze...	Lucebert	9	De dapperstraat	J.C. Bloem
10	De Moeder de vrouw	Martinus Nijhoff	10	Tijd	M. Vasalis
11	Woningloze	J. Slauerhoff	11	Het lied der achttien doden	Jan Campert
12	Koorts	Hendrik de Vries	12	Jonge sla	Rutger Kopland
13	Mijn broer	Hendrik de Vries	13	Woningloze	J. Slauerhoff
14	Liggen in de zon	Hans Andreus	14	Sterfbed	Jean Pierre Rawie
15	Zo tedere schade als...	Werumeus Buning	15	Ik tracht op poëtische wijze...	Lucebert
16	Februarizon	Paul Rodenko	16	Zwerversliefde	A. Roland Holst

vrezen' van Werumeus Buning en 'Februarizon' van Rodenko. Daarentegen komen van de Top-16 uit de lezersenquête drie niet bij de Top-88 van mijn onderzoek voor, te weten: 'De gestorvene' van Gerhardt, 'Voor de dag van morgen' van Andreus en

‘Sterfbed’ van Rawie. Van de 35 gemeenschappelijke gedichten is de rangorde correlatie volgens Spearman berekend. Deze correlatie bleek slechts + 0.08 te zijn (bij volledige overeenstemming zou deze + 1.0 zijn geweest)[15]. De Top- 16 van de gedichten van dit onderzoek en van de lezersenquête zijn vermeld in tabel 14b.

Net als de gedichten kunnen ook de dichters worden gerangschikt, en wel op basis van het aantal gekozen gedichten. Van de top-55 dichters in dit onderzoek en de top-55 van de lezersenquête zijn er 29 gemeenschappelijk. De rangcorrelatie tussen deze 29 gemeenschappelijke dichters is + 0.29. Van de Top-tien uit mijn onderzoek komen er 2 niet bij de eerste 55 van de lezersenquête voor, te weten: Albert Verwey en Pierre Kemp. Daarentegen komt van de Top-10 uit de lezersenquête alleen Gerard Reve niet bij de Top-55 in dit onderzoek voor. Dichters die een vrij lage score in deze studie hebben, zoals Bloem, Kopland, Nijhoff en Remco Campert scoren veel hoger in de lezersenquête, terwijl omgekeerd dichters als Achterberg, Verwey, Kemp, A. Roland Holst en Komrij het veel slechter doen in de lezersenquête dan bij de professionele bloemlezers. Dat stemt ook overeen met de veel lagere populariteitsscores van deze dichters in tabel 8b van mijn onderzoek. Een belangrijke achterliggende oorzaak van de vrij lage correlaties tussen ‘lekenbloemlezers’ en professionele bloemlezers is ongetwijfeld de geringere appreciatie van ‘ontoegankelijkere’ gedichten c.q. dichters bij de ‘lekenbloemlezers’ en

Tabel 14c. Rangorde in 'belangrijkheid' van dichters op grond van het aantal gedichten per 1000 bladzijden in deze studie en in de lezersenquête van Poetry International, NRC Handelsblad en NPS.

Deze studie (overgenomen uit tabel 1)			**Lezersenquête (dichters met meer dan twee gedichten)**		
Nr.	**Dichters**	**Aantal gedichten per 1000 bladzijden**	**Nr.**	**Dichters**	**Aantal gedichten per 1000 bladzijden**
1	Gerrit Achterberg	16.2	1	J.C. Bloem	47.0
2	Guido Gezelle	14.4	2	Martinus Nijhoff	47.0
3	Albert Verwey	11.8	3	Rutger Kopland	26.8
4	Ida G.M. Gerhardt	9.9	4	Remco Campert	20.1
5	H. Marsman	9.7	5	Ida G.M. Gerhardt	20.1
6	A. Roland Holst	9.5	6	Judith Herzberg	20.1
7	Pierre Kemp	9.5	7	Gerard Reve	20.1
8	Gerrit Komrij	9.4	8	J. Slauerhoff	20.1
9	Herman Gorter	9.3	9	M. Vasalis	20.1
10	Martinus Nijhoff	9.1	10	Leo Vroman	20.1

de geringere appreciatie van 'gemakkelijkere' gedichten c.q. dichters bij de professionele bloemlezers. Wel valt op dat de overeenstemming ten aanzien van de **dichters** groter lijkt (toch nog 0.29) dan die ten aanzien van de afzonderlijke **gedichten** (slechts 0.08).

Een andere constatering is dat jongere dichters veel sterker ondervertegenwoordigd lijken bij de 'lekenbloemlezers' in de lezersenquête dan bij de 'professionele' bloemlezers in dit onderzoek. Kennelijk volgen professionele bloemlezers de nieuwe poëzie die op de markt verschijnt beter dan de gemiddelde geïnteresseerde lezer.

Opmerkenswaardig is dat de langere gedichten, die bijna categorisch afwezig zijn in de meeste bloemlezingen, ondanks deze afwezigheid, toch verrassend populair waren in de lezersenquête. Uit de lezersenquête noem ik van Martinus Nijhoff 'Het uur U' (27^{e} plaats), 'Awater' (31^{e} plaats) en 'Het veer' (78^{e} plaats), van Remco Campert 'Iemand stelt de vraag' (52^{e} plaats) en van Drs. P 'Dodenrit'. Deze gedichten komen geen van alle in de Top-192 van mijn studie voor.

Voorts lijkt het er op dat professionele bloemlezers een iets meer egalitaire beoordeling van dichters geven dan de lekenbloemlezers; de daling van de

waardering in de rangordereeks verloopt bij de leken relatief sneller dan bij de professionelen. De Top-10 van beide studies zijn weergegeven in tabel 14c.

Een volgend onderwerp waar ik nog iets over wil zeggen is de **verbanden tussen de scores op de verschillende criteria**. De verschillende **hoeveelheidscriteria** vertonen onderling uiteraard forse positieve correlaties (ongeveer +0.60 tot +0.90). Maar, zoals uitgelegd in hoofdstuk 3, bezitten de criteria aantal, presentie, frequentie en productiesnelheid elk voor zich ook interpreteerbare unieke componenten. De overige criteria vertonen nauwelijks een verband met de andere. De hoogste negatieve correlatie is die tussen de populariteitsscore en de aanwezig-

heidsfrequentie (correlatie = -0.25); blijkbaar zijn de dichters met de grootste frequentie van gedichten in bloemlezingen niet degenen die de populairste gedichten schreven. Andere hoge correlaties zijn die tussen de frequentie en de relatieve stijging van die frequentie en tussen de frequentie en de relatieve daling van die frequentie. Ze zijn - niet zo verrassend - beide positief: +0.74 en +0.75. Dat betekent dus dat zowel de grootste stijgingen als de grootste dalingen voorkomen bij de dichters die een hoge gemiddelde aanwezigheid hebben. Zoals te verwachten was bestaat er een negatieve correlatie tussen het geboortejaar van de dichter en de ongecorrigeerde hoeveelheidscriteria (ongeveer -0.20). Dus hoe jonger een dichter, hoe minder gedichten in de bloemlezingen. Na correctie voor 'vanzelfsprekendheid' in de correlatie blijft er echter nog een geringe negatieve correlatie over (ongeveer -0.01 tot -0.10); dat lijkt dus wel een reëel effect. Het komt doordat de bloemlezers de kwaliteit van jonge dichters nog niet (h)erkend hebben of doordat de jonge dichters echt slechter zijn dan de oudere. Maar het is moeilijk om uitsluitsel te krijgen wat het geval is, want de definiëring van 'echte' kwaliteit en van 'niet (h)erkende' kwaliteit is moeilijk! Er is een geringe positieve correlatie tussen consensusindex en geboortejaar. Dat betekent dat over jonge dichters gemiddeld iets meer consensus bestaat dan over de oudere en de dode dichters. Vooral oudere dichters valt herwaardering ten deel, blijkens de negatieve correlatie tussen geboortejaar en positieve trendverandering. Dit is uiteraard een zeer voor de hand liggende uitkomst - een steun in de rug voor de juistheid van de berekeningen.

Behalve over **correlaties tussen dichters** kan ook iets gezegd worden over **correlaties tussen bloemlezers**. De sterkste positieve correlaties in gedichtenkeuze bestaan tussen Zuidinga2 en Aarts & Van Etten (+0.78), Binnendijk en Rodenko (+0.76), Buddingh' & Van Vliet en Zuidinga2 (+0.76), Rijpma en Hoekstra (+0.75). Het gaat hier steeds over paren bloemlezingen uit dezelfde tijd. De laagste (of zelfs negatieve) correlaties bestaan tussen Brand & Lieve en Van Toorn (-0.05), Van Toorn en Kazemier (-0.04), Rodenko, Polet & Borgers en Brand & Lieve (-0.02), Rodenko, Polet & Borgers en Kazemier (nul), Zuidingal en Kazemier (+0.01), Nijland en Van Deel (+0.02), Brands & Lieve en Rodenko2 (+0.03). Dit zijn vooral paren van bloemlezingen die in de tijd nogal ver uit elkaar liggen. De lagere correlaties zijn dus begrijpelijk. Interessanter is natuurlijk welke tijdgenoten het zwakst positief, c.q. het meest negatief, gecorreleerd zijn en omgekeerd welke niet-tijdgenoten het sterkst positief. Bij de eerste categorie zijn dat Kazemier en Binnendijk (+0.15), Zuidingal en Rodenko, Polet & Borgers (+0.15), Brands & Lieve en Rodenko2 (+0.03), Rodenko2 en Van Deel (+0.18). In de tweede categorie Zuidinga2 en Hoekstra (+0.70), Binnendijk en Zuidinga2 (+0.64), Rijpma en Zui- dinga2 (+0.64). Aarts & van Etten en Hoekstra (+0.60). De laatste hoge positieve correlaties tussen niet-tijdgenoten is wellicht verklaarbaar, als we bedenken dat de recente bloemlezingen van Zuidinga2 en Aarts & Van Etten niet zozeer betrekking hebben op hun eigen voorkeur van het moment als wel op de bekendste gedichten van de Nederlandse literatuur volgens de publieke opinie. En die publieke opinie zal waarschijnlijk met vertraging naijlen op de opinie van literatoren. Daarom is

de vrij sterke correlatie tussen de publicaties van Aarts et al. en Zuidinga enerzijds en de oudere bloemlezingen van Hoekstra en Rijpma anderzijds niet zo vreemd. Dan nog een notitie over **systematische en toevallige fouten** van deze analyse. Eerst de systematische. Door verschillende oorzaken zijn een aantal dichters (en gedichten) onderbelicht gebleven. Sommigen doordat ze 'het bloemlezen' of bepaalde bloemlezers boycotten of hebben geboycot (Annie M.G. Schmidt, Gerard Reve), anderen (bijvoorbeeld de Zuid-Afrikaanse dichters) doordat ze door enkele bloemlezers categorisch niet in de bloemlezingen zijn opgenomen.

Vervolgens een opmerking over toevallige fouten: Welke dichters hebben bot gevangen in deze analyse? Voornamelijk de gemiddelden die een beetje van alle markten thuis zijn? Doordat ze bij alle criteria net beneden de arbitraire grenzen bleven, zijn er onvermijdelijk sommige dichters door deze 'meerdimensionale analysezeef' geglipt. Immers in elke tabel zijn slechts een bepaald aantal (vaak 24) meest extreem scorende dichters opgenomen, zodat het heel wel mogelijk is dat dichters over het hoofd zijn gezien die zich op grond van alle criteria net beneden de arbitraire grenzen bevonden, maar die toch over de hele linie een vrij hoge totaalscore hadden. Daarom hier nog enkele dichters die toch node gemist kunnen worden in dit eeuwoverzicht. Zij zijn tussen 'de wal' van de objectiviteit en 'het schip' van de kwantificering geraakt.

Allereerst de geteisterde Alain Teister die het net niet haalde:

> .....
> Dat is des Dichters lot. Ving ik met mijn coupletten
> Betreurenswaardig bot bij wie mijn hart beviel,
> Vergeefs was ook de tijd, waarin ik mijn vedetten
> In vrije versvorm attendeerde op mijn ziel.
> Een nieuwe mode naakt - maar, blijft zij ook stabiel?
> .....
>
> **Alain Teister**

En waarom staat Dick Hillenius niet in de tabellen en zijn 'collega-bio-en-eco-dichters' (Gezelle, Vroman, Kopland en Ter Balkt) wel?

> .....
> trouw is vervlochten raken met een andere orde
> en nooit willen ontknopen
> meedragen mos, oude bloemen
> verlaten nesten, bladerhopen
> alles terugvinden daarin
> nooit afscheid, niets verwerpen
> niets sterft zonder opvolging
> .....
>
> **Dick Hillenius**

En zo zou ik nog wel meer fraaie gedichten willen noemen, want, een zelfde lot trof ook de dichters Willem Jan Otten, Herman de Coninck, Frank Koenegracht, Jan H. de Groot, Benno Barnard, Anton van Duinkerken, Harry Mulisch, Rob

Schouten, Wilfred Smit, Hans van de Waarsenburg, Eddy van Vliet, J.B. Charles, Garmt Stuiveling, Alfred Kossmann, Ad Zuiderend, J.C. Noordstar, Simon Carmiggelt en B. Zwaal. Men zou deze dichters uiteraard binnen boord kunnen houden door de grenzen van de criteria te verruimen. Het gevolg zou zijn dat een nog groter aantal andere dichters net buiten de kritische grenzen zouden vallen.

Ondanks de moeite die ik heb gedaan om deze analyse genuanceerd te laten zijn, blijft zij toch kwantitatief, zodat onvermijdelijk vele kwaliteiten van de poëzie niet, of slechts ‘uitwendig’ aan bod kwamen. Als Rutger Kopland zelfs de kwalitatieve interpretators waarschuwt dat *'wie wat vindt slecht gezocht heeft*', hoeveel te meer moet men dan op zijn hoede zijn voor misinterpretaties door kwantitatieve analyses. In voldoende grote verzamelingen bloemlezingen kunnen sommige ‘kwaliteiten’ van poëzie echter ook kwantitatief worden teruggevonden. Men late zich echter niet verleiden om achter beschrijvende kwantitatieve termen zoals uniciteit, populariteit en controverse **kwaliteiten** te vermoeden die wellicht met gelijkluidende labels aangeduid zouden kunnen worden.

15. Literatuur

De twintig bloemlezingen

Aarts, C.J. & M.C. van Etten, 1990. *Domweg gelukkig in de Dapperstraat; de bekendste gedichten uit de Nederlandse literatuur*; bijeengebracht en ingeleid door C.J. Aarts & M.C. van Etten. Bert Bakker, Amsterdam. ISBN 90 351 1359 4.

Binnendijk, D.A.M., 1953. *Dichters van deze tijd*. P.N. van Kampen & Zoon N.V., Amsterdam.

Brands, G.A. & R.W. Lieve, 1954. *Gouden aren; leesboek voor Gymnasia, Middelbare scholen en scholen van Voortgezet Lager Onderwijs*. Derde deel, zesde druk. Van Goor en zonen, 's-Gra- venhage / Djakarta.

Buddingh', C. 1972. *Is deze ook goed meneer? De evergreen in de Nederlandse poëzie*. Bert Bakker, Amsterdam. ISBN 90 6019 223 0.

Buddingh', C. & E. van Vliet, 1982. *Is dit genoeg: een stuk of wat gedichten; honderd jaar Noord- en Zuid-Nederlandse poëzie (1880-1980) in dertig thema's samengesteld* (deel I en II). Elsevier Manteau, Amsterdam / Antwerpen. ISBN 90 10 0429 1.

Deel, T. van, 1976. *Lees eens een gedicht*. Derde druk. Em. Querido's Uitgeverij B.V., Amsterdam. ISBN 90 214 1328 0.

Hoekstra, T.E., 1950. *Weerspiegeling; bloemlezing Nederlandse Poëzie; van 1880 tot heden*. G.B. van Goor, 's-Gravenhage / Djakarta.

Jongstra, A. & A. Peters, 1994. *Dichten over dichten; bloemlezing uit de Nederlandse poëzie van de 19de & 20ste eeuw*. Uitgeverij Contact, Amsterdam / Antwerpen. ISBN 90 254 6818 7.

Kazemier, G., 1950. *Een nieuwe bundel verzen*. Meulenhoff's bibliotheek van Nederlandse Schrijvers No. 28, 3de druk. J.M. Meulenhoff, Amsterdam.

Komrij, G., 1980. *De Nederlandse poëzie van de 19de en 2(ste eeuw in 1000 en enige gedichten*. Bert Bakker, Amsterdam. ISBN 90 6019 5655.

Meulen, P. van der & F. Veenstra, 1962. *Moderne literatuur in teksten en opdrachten*. J.B. Wolters, Groningen.

Nijland, J. Aleida, 1946/1955. *Verzen; bloemlezing*. Samengesteld door J. Aleida Nijland, herzien door M.H Van der Zeyde. Eerste deeltje, zevende druk, 1954; tweede deeltje, zevende druk, 1955 en derde deeltje, vijfde druk, 1946. L.J. Veen, Amsterdam.

Rijpma, E., 1951. *Bloemlezing uit de Nederlandse letteren*. Twaalfde druk (herzien door J.H. Rijpma). J.B. Wolters, Groningen / Djakarta.

Rodenko(1), R, 1954/1963. *Nieuwe griffels schone leien; van Gorter tot Lucebert, van Gezelle tot Hugo Claus, een bloemlezing uit de poëzie der avant-garde*. Ooievaarreeks nr. 38. Bert Bakker / Daamen N.V., Den Haag.

Rodenko(2), P, 1956. *Met twee maten, de kern van 50 jaar Nederlandse poëzie, geïsoleerd en experimenteel gesplitst door Paul Rodenko*. Bert Bakker / Daamen N. V, Den Haag.

Rodenko, Paul, Sybren Polet & Gerrit Borgers, 1977. *Dichters van deze tijd*. 23e druk. P.N. van Kampen & Zoon, Amsterdam, Standaard Uitgeverij, Antwerpen. ISBN 90 6091 162 8.

Toorn, W. van, 1985. *Ooitgedacht*. Stichting CPNB, Amsterdam. ISBN 90 70066 54 8.

Warren, H., 1994. *Spiegel van de moderne Nederlandse poëzie*. Zesde, geheel herziene en uitgebreide editie. Meulenhoff, Amsterdam / Kritak, Leuven. ISBN 90 290 4869 7 / CIP.
Zuidinga(1), Robert-Henk, 1985. *De 200 bekendste, mooiste, tederste, leukste sonnetten*. Sijthoff, Amsterdam. ISBN 90 218 3447 2.
Zuidinga(2), Robert-Henk, 1986. *Gelezen worden ze ontelbare malen; De bekendste gedichten uit de Nederlandse literatuur*, samengesteld en ingeleid door Robert-Henk Zuidinga. Sijthoff, Amsterdam. ISBN 90 218 3645 9.

Overige geraadpleegde literatuur:

Anonymus, 2000. *Het mooiste gedicht; De favoriete gedichten van Nederland en Vlaanderen*. Met een inleiding van Jan Wolkers, (ontstaan in samenwerking met Poetry International, de NPS *enNRC Handelsblad*). Uitgeverij Podium, Amsterdam. ISBN 90 5759 1138.

Brems, Hugo, Schouten, Rob & Wieg, Rogi, 1999. *De selectie van de eeuw; De beste gedichten van Nederland en Vlaanderen*. Arbeiderspers, Amsterdam. ISBN 90 295 0011 5.
Komrij, Gerrit, 1999. *De Afrikaanse poëzie in 1000 en enige gedichten*. Bert Bakker, Amsterdam. ISBN 9 351 2041 8.
Vriesland, Victor E. van, 1964, *Spiegel der Nederlandse poëzie*, Meulenhoff, Amsterdam.
Wigman, Menno, 1999. *Wat blijft; de mooiste gedichten van de eeuw*. Bert Bakker, Amsterdam. ISBN 90 351 2155 4.

Dankbetuiging:

Ik wil de heer Co Woudsma van het bureau ‘Script^{+} en dr. J.M.J. Sicking dank zeggen voor de waardevolle adviezen die zij mij hebben gegeven bij de afronding van het manuscript, en de heer Van der Weij voor de lay-out van de tekst met de vele lastige tabellen

Bijlage

Dichters, titels en bronnen van in de tekst aangehaalde poëziefragmenten.

Hoofdstuk waarin het citaat voorkomt	**Dichter van het citaat**	**Titel van het gedicht**	**Oorspronkelijke bundel (tussen haakjes: eventueel het voorkomen in de literatuurlijst van dit onderzoek)**
1	Achterberg	Kwaliteit	Radar, 1946; (niet)
2	Nijhoff	De Schrijver	Lees maar, er staat niet wat er staat, 1959; (niet)
3	Bloem	Dichterschap	Sintels, 1945; (Hoekstra, 1950)
4	Achterberg	Makelaar	Spel van de wilde jacht, 1957; (Jongstra & Peters, 1994)
5.1a	Campert, R	Credo	Vogels vliegen toch, 1951; (Rodenko, Borgers & Polet, 1977)
5.1b	Komrij	Angst	Arlequino's ei; (Warren, 1994)
5.1c	Eijkelboom	O	De gouden man, 1982; (Warren, 1994)
5.2c	Schmidt	Een dichter	Tot hier toe, 1986; (Jongstra & Peters, 1994)
5.3	Gezelle	Zo lijdt het al voorbij: dat even...	Mottoalbum, Veen, Amsterdam, 1948; (niet)
6a	Keuls	Hier werken don'kre krachten...	De dansende lamp, 1935;
6b	Vlek	Vox Populi	Zwart op wil, Amsterdam, 1970; (Komrij, 1979)
7	Achterberg	Grafschrift	Osmose, 1941; (niet)

8a	Slauerhoff	Brieven op zee	Een eerlijk zeemansgraf, 1936; (niet)
8b	Gerhardt	Studentenkamer	Ravenveer, 1970; (Komrij, 1979)
9	Kal	Dichterschap	Waarom ik geen Neerlandistiek studeer, 1980; (niet)
10	Vroman	Taal of teken	Almanak, 1965; (niet)
14	Teister	De handelaar	Verzamelde gedichten, 1988; (Jongstra & Peters, 1994)
14	Hillenius	Trouw	Verzamelde gedichten, 1991; (Warren, 1994)

Eindnoten:

1 Nog grotere verschillen in aantallen opgenomen gedichten van dichters vindt men in *De Spiegel der Nederlandse Poëzie* van Victor van Vriesland.
2 Uiteraard zou een nog verfijndere analyse kunnen worden verkregen door van elke dichter niet het geboortejaar, maar de leeftijd waarop hij of zij debuteerde te relateren aan het jaar van uitgave van de bloemlezing.
3 Na afsluiting van dit onderzoek verscheen de bloemlezing: *De Afrikaanse poëzie in 1000 en enige gedichten*, van Gerrit Komrij (1999).
4 De plaatsen in de rangorde van enkele andere Zuid - Afrikaanse dichters na correctie is: Celliers 50-ste, Totius 55-ste, Van Wijk Louw, 56-ste, Leipold 63-ste, Louw 71-ste en Keet 87-ste.
5 Eigenlijk is de term productiesnelheid niet helemaal op zijn plaats. Het gaat immers niet om het aantal gedichten dat per tijdseenheid geschreven is, maar om het aantal daarvan dat ook in bloemlezingen overgenomen is. Toch zal de maat die hier berekend wordt meestal wel een afspiegeling zijn van de snelheid waarmee de dichters hun werk hebben gemaakt.
6 De relatieve stijging tussen twee perioden is daarbij gedefinieerd als het verschil van de frequentiepromillages tussen beide perioden gedeeld door de natuurlijke logaritme van het gemiddelde niveau. Deze wat ingewikkeld uitziende berekeningswijze is bedoeld om tegemoet te komen aan het relativiteitsbeginsel dat veranderingen van grote getallen minder dienen te tellen dan even grote veranderingen van kleine getallen, zoals dat ook in de hoofdtekst al is gezegd. Er wordt niet door het gemiddelde niveau zelf gedeeld maar door de logaritme van het gemiddelde niveau, om te bereiken dat bijvoorbeeld een stijging van nul naar vijf niet even groot zou zijn als een stijging van nul naar twintig. Dat zou wel zo zijn als gedeeld zou worden door het gemiddelde niveau zelf. De eigenschap dat een stijging van drie naar vijf relatief sterker is dan een stijging van tien naar twaalf blijft op deze manier ook behouden.
7 Het is enerzijds waar dat een kleine verandering van een groot getal als geringer wordt ervaren dan eenzelfde verandering van een klein getal. Aan de andere kant is het misschien ook zo dat stijging gemakkelijker bereikt kan worden bij dichters met nog maar een gering aantal gedichten dan bij dichters die al met veel gedichten waren vertegenwoordigd. Wie al hoog was kan moeilijker nog hoger komen dan wie laag was. En wie hoog was kan gemakkelijker dalen dan stijgen. Het blijft dus onduidelijk of je een stijging van 4 naar 6 als groter of juist als kleiner zou moeten beschouwen dan een stijging van 14 naar 16.
8 In sommige tabellen ontstaat wel eens een op het eerste gezicht wat merkwaardig aandoende volgorde. Bijvoorbeeld: voor de volgorde bij het criterium stijging (tabel 5.1a) is uiteraard niet

het aantal gedichten van de dichter in bloemlezingen van belang voor de volgorde in de tabel, maar de mate van verandering in de tijd (laatste kolom). De dichters met veel geciteerde gedichten zijn in de tabellen 1, 2, 3 en 4 al voldoende aan hun trekken gekomen.

9 De 'trendveranderingsindex' is als volgt berekend: de gemiddelde relatieve daling tussen periode 1 en 2 plus de relatieve stijging tussen periode 2 en 3. Een daling is daarbij identiek aan een negatieve stijging. Een negatieve trendverandering is dus: de gemiddelde relatieve stijging tussen periode 1 en 2 plus de relatieve daling tussen periode 2 en 3.

10 Als maat voor labiliteit is de standaardafwijking van de gemiddelde frequenties van de drie perioden ten opzichte van het totaal gemiddelde genomen.

11 De uitleg over de berekening van de populariteitsindex kan het best worden gedaan aan de hand van figuur 1. In de figuur is het promillage verschillende gedichten per 1000 bladzijden (waarbij elk gedicht slechts eenmaal meetelt, ook al komt het vele malen in de bloemlezingen voor) uitgezet tegen het totaal promillage citaties per 1000 bladzijden (waarbij dus de meermalen geciteerde gedichten voor evenzoveel gedichten meetellen). Door de puntenwolk werd een gemiddelde curve berekend. De dichters die boven de curve liggen hebben minder gedichten geschreven die steeds in alle bloemlezingen terugkomen. De dichters die beneden de curve liggen hebben relatief veel van zulke populaire gedichten geschreven. Door nu bij elke dichter de verwachte gemiddelde waarde op de curve af te lezen en van deze waarde de waargenomen waarde (het punt uit de puntenwolk voor die dichter) af te trekken wordt een getal verkregen welke als maat voor populariteit beschouwd kan worden. Dichters boven de curve krijgen dus populariteitsscores kleiner dan nul, dichters beneden de curve populariteitsscores groter dan nul. Het begrip uniciteit wordt als tegendeel van populariteit gedefinieerd, omdat het woord impopulariteit connotaties heeft die moeten worden vermeden. Maar in de hier bedoelde betekenis moet ook vermeden worden om gedichten die hoog op de uniciteitsmaat scoren 'unieke gedichten' te noemen in de betekenis van excellente gedichten. Ze komen alleen niet frequent in bloemlezingen voor.

12 Bij de berekening van de consensusindex mag men alleen bloemlezers uit dezelfde periode vergelijken. Vergelijkt men de opinie van een bloemlezer uit 1945 met een uit 1995 dan zou een discrepantie in keuze veel meer met een ander tijdvak dan met een andere opvatting te maken hebben. De mate van consensus omtrent de dichters is dus berekend door elke bloemlezing met de juist in de tijd voorafgaande en de juist in de tijd volgende bloemlezing te vergelijken. Zo ontstonden 19 paarsgewijze vergelijkingen. Elke vergelijking leverde een waargenomen frequentie en een verwachte frequentie van gedichten van een dichter in die bloemlezing op, uitgaande van de waargenomen frequentie in de bloemlezing waarmee werd vergeleken: kwamen bijvoorbeeld in de 200 bladzijden van bloemlezing A vijf gedichten van dichter X voor, dan zouden bij volledige consensus betreffende de belangrijkheid van die dichter tien gedichten in bloemlezing B met 400 bladzijden worden verwacht. Uit waargenomen en verwachte frequenties kan een statistische maat (genaamd chi-kwadraat) worden berekend. Chi-kwadraat is het kwadraat van het verschil tussen waargenomen en verwachte frequentie gedeeld door de verwachte frequentie. De 19 chi-kwadraatwaarden werden vervolgens gesommeerd en gedeeld door 19. In figuur 2 werd deze maat uitgezet tegen het bijbehorende gemiddelde frequentiepromillage per 1000 bladzijden. Evenals bij figuur 1 werd weer de best passende curve van de puntenwolk berekend. Voor elke dichter werd de van de curve afgelezen waarde de bijbehorende waargenomen waarde afgetrokken. Het verkregen getal is een maat voor de consensus tussen bloemlezers betreffende de belangrijkheid van de dichter. Deze index is nul als alle chi-kwadraat waarden nul zijn (volledige overeenstemming).

13 Bij de berekening van correlaties is het gedeelte dat daarvan veroorzaakt wordt door trends in de tijd zoveel mogelijk uitgesloten door uitsluitend te kijken naar de correlaties in tweetallen bloemlezingen die in de tijd zo dicht mogelijk bij elkaar liggen. Bij twintig bloemlezingen worden zo 19 tweetallen verkregen. In zulke paren bloemlezingen kan de correlatiecoëfficiënt per paar slechts de waarden -1, 0 en +1 aannemen. De gemiddelde correlatiecoëfficiënt wordt dan de som van alle positieve- en negatieve waarden gedeeld door 19. Behalve bij paren dichters waarbij in sommige bloemlezingen de frequentieper- centages in beide naast elkaar liggende bloemlezingen nul is; in die gevallen zijn de correlatiecoëfficiënten gedeeld door het gemiddelde van de maximaal mogelijke coëfficiënten van beide dichters.

14 NPS is Nederlandse Programma Stichting.

15 Hier moet worden opgemerkt dat de numerieke uitkomst van associatieberekeningen sterk afhankelijk is van de soort correlatie-index welke men kiest. Als wordt nagegaan welke gedichten wel of niet in de Top-200 van deze studie voorkomen en welke wel of niet in de Top-30 van de lezersenquête (voor beide verzamelingen ongeveer een derde van het totaal aantal gedichten) en het totaal aantal dichters, in beide studies samen, op 750 wordt geschat, dan zouden de frequenties van de mogelijke combinaties als volgt zijn: 23 maal ++, 177 maal +-, 7 maal -+ en 543 maal De presentie-correlatie-coëfficiënt zou dan (23*543-7*177) /(23*543+7*177) = 0.81 zijn. Baseert men zijn oordeel wat betreft de overeenstemming tussen beide verzamelingen dus op de dichters die gezamenlijk wel en gezamenlijk niet in de top voorkomen, dan zou blijken dat de verzamelingen sterk met elkaar overeenstemmen (0.81 is bijna de maximaal mogelijke

correlatie van 1.0). Nu we echter naar de volgorde van de gedichten binnen de topgroepen van de ‘hitparades’ kijken, is er een tamelijk geringe overeenstemming (correlatie slechts 0.30)

[Nummer 2]

De Dove Bitster
Een rederijkersklucht uit de collectie van *Trou moet Blijcken* uitgegeven door Saskia Hutten
Groningen 2000

Woord vooraf

In april 2000 voerden tweedejaarsstudenten uit Groningen een rederijkersklucht op met de titel de *Dove Bitster*. Het was de bekroning van een inspirerend trimester, waarin elke student van een klein deel van dit esbattement een diplomatische en kritische tekst maakte en vervolgens nog zorgde voor commentaar bij een bepaald begrip en een onderzoekje naar een wat breder onderwerp, zoals het genre, de thema's en de collectie van de rederijkerskamer *Trou moet Blijcken*, waaruit de klucht afkomstig is.

Zes maanden later, op 6 september, wordt de klucht opnieuw opgevoerd door hetzelfde groepje tweedejaarsstudenten, dit keer ter gelegenheid van het 'Utrechtse landjuweel' ter ere van het afscheid van de Utrechtse hoogleraar in de historische letterkunde W.P. Gerritsen. Dit is de aanleiding om deze editie te bezorgen. Al eerder, in 1936, werd de tekst uitgegeven door J. Daan (in: *Leuvensche bijdragen* 28, 1-31) maar haar editie is -hoewel nog steeds goed bruikbaar- intussen enigszins verouderd, en bovendien erg beknopt.

Deze nieuwe uitgave is gebaseerd op de diplomatische tekst in de integrale uitgave van de collectie van *Trou moet Blijcken* door W.N.M. Hüsken, B.A.M. Ramakers en F.A.M. Schaars (Assen, 1997). De editie is gericht op een publiek van beginnende neerlandici. De tekst is voorzien van woordverklaringen, een commentaar (in dit boekje te vinden achter de tekst) en een inleiding.

Herman Pleij zorgde er door zijn enthousiasmerende opmerkingen over de *Dove Bitster* voor dat juist deze tekst centraal stond in het werkcollege, zodat hij mij (indirect) heeft geïnspireerd tot deze uitgave. Hans van Dijk, Moniek Vis en Fijke Hoogendijk wil ik bedanken voor de nuttige tips en adviezen die zij me hebben gegeven om de (voorstadia van de) editie te verbeteren. Verder wil ik met nadruk alle tweedejaarsstudenten bedanken voor hun enthousiaste inzet en vaak verrassende resultaten, waarvan ik in sommige gevallen gebruik heb gemaakt. Mijn ouders bedank ik voor onze gesprekken over de tekst. Verder wil ik mijn dank betuigen aan Jacques Sicking, in de eerste plaats omdat hij ervoor gezorgd heeft dat deze editie is opgenomen in de reeks Groningse cahiers, maar ook omdat hij tussendoor een mailtje stuurde, waarin hij informeerde naar de vorderingen, maar daaraan toevoegde dat het ook erg belangrijk is 'dat je een beetje plezier beleeft aan zo'n onderneming'. Deze raad heb ik me zeer ter harte genomen; naast wat zweet en tranen heeft de *Dove Bitster* me ook veel plezier bezorgd, iets dat hopelijk ook het geval zal zijn voor de lezer van deze uitgave.

Saskia Hutten
14 augustus 2000

Inleiding

Twee dove oude vrouwen die volslagen langs elkaar heen keuvelen, een oude sukkel die zich als het dienstmeisje van zijn jonge vrouw moet verkleden, drie geile mannen die niet kunnen wachten om hun broek uit te doen, maar hun doel faliekant mislopen en halfnaakt, blind en bedelend het water in vallen: het rederijkersesbattement de *Dove Bitster* is een typische klucht, bedoeld om te lachen. Wie echter verder kijkt en moeite doet om de klucht te beschouwen vanuit het perspectief van de toeschouwer van destijds, zal, ondanks de door het tijdsverschil veroorzaakte mist, zien dat er meer aan de hand is. Zoals zoveel kluchten is de *Dove Bitster* meer dan alleen maar leuk.

1 *De klucht op het eerste gezicht*

Proloog

De titel *Dove Bitster* heeft betrekking op de eerste persoon die spreekt in de proloog. De oude vrouw Bate is er door de familie van een overleden jongetje op uit gestuurd om zijn dood en begrafenis aan te kondigen en komt net aan bij het huis van zijn oude tante Nelle. Beide vrouwen zijn stokdoof, wat zorgt voor een reeks komische misverstanden. Weliswaar vangen ze wat klanken van elkaar op, maar in de interpretatie daarvan verdraaien ze deze telkens tot een betekenis die past binnen hun eigen gespreksonderwerp. Terwijl Bate voortborduurt op het overlijden van het neefje en de voorbereidingen op de begrafenis, klaagt Nelle, geheel verdiept in haar eigen bezigheden, over de beroerde kwaliteit en de hoge prijzen van het vlas. Nadat Steven, de gebochelde zoon van Nelle, zijn moeder duidelijk heeft proberen te maken wat Bate haar nu eigenlijk wil zeggen, sluit hij de proloog af en kondigt hij de klucht aan.

Eerste tafereel

Op het toneel zien we nu de oude Lippen Suermont (Zuurpruim) en zijn jonge vrouw Vrolijk Betje, een boerenechtpaar. Het dode neefje uit de proloog vormt de dunne verbindingsdraad tussen proloog en klucht. Lippen is de broer van Dove Nelle; het dode jongetje was ook zijn neefje, en bovendien zijn petekind. De dove bidster is ook bij Betje en Lippen langs geweest, waarbij is afgesproken dat Betje naar het huis van de overledene zal gaan, om daar deel te nemen aan de wake. In haar plaats stuurt zij echter hun dienstmeisje, Aechtgen Schoontooch (Aagje Schone Schijn).

Tweede tafereel

Al snel wordt duidelijk waarom Betje niet zelf naar de wake gaat. Opgewonden doet ze Lippen uit de doeken wat ze heeft ontdekt toen ze gisteravond voor het huis zat. Drie mannen zijn erop uit om met Aagje het bed in te duiken: Faes Blincktant (Glinstertand), Bouwen Schuerbier (Zuiplap) en Heijn IJdelderm (Hongerlijder). Maar Betje heeft een list verzonnen om ze een lesje te leren.

Voorwendend dat zij Aagje was, heeft ze de popelende mannen één voor één uitgenodigd voor deze nacht. *Ick salse desen nacht logeren wel werm*, zegt ze sarcastisch: de eerste zal stof in zijn ogen krijgen, de tweede moet in de tobbe met loog (een bijtend zuur, dat werd gebruikt als wasmiddel), en de derde in de schoorsteen. Lippen moet de mannen, verkleed als Aagje, ontvangen. ‘Maar wie moet dan de man zijn?’, vraagt Lippen onnozel. ‘Ik natuurlijk’, zegt Betje. Dat hij dat nu nog niet heeft begrepen!

Derde tafereel

Lippen, in de kleren van het dienstmeisje, wacht op de eerste minnaar. Vol verwachting nadert Faes het huis van de begeerde Aagje. Lippen spoort hem aan zich snel uit te kleden en waarschuwt Faes om zich rustig te houden, want als de baas, Betje/Lippen, iets in de gaten krijgt, dan staat hun wat te wachten! Nog maar net heeft Lippen/Aagje Faes naar het bed geleid, of Betje, intussen verkleed als Lippen, wordt gealarmeerd door het niezen van Faes. Vanuit een andere ruimte dreigt zij, als een wildeman zwaaiend met een knuppel, naar het stel toe te komen en de eerste die ze zal vinden *sijn snodt gat* (neus) *pladt* te slaan. Lippen/Aagje verbergt Faes snel in de builkist (een kist waarin meel wordt gezeefd) en probeert Betje/Lippen wat te kalmeren en weer naar bed te krijgen. Maar Betje wil daar niets van weten. Zij gaat ‘builen’ (meel zeven) in de kist waarin Faes is verstopt. Lippen zal intussen het volgende slachtoffer, Bouwen Zuiplap, opwachten.

Vierde tafereel

Al snel komt Bouwen er aanwandelen, of misschien is wankelen een beter woord, want hij heeft al behoorlijk wat gedronken. Ook hij is natuurlijk vol verlangen naar een heerlijk nachtje met Aagje. Wanneer hij aankomt bij Lippen/Aagje, verontschuldigt hij zich dat zij op hem heeft moeten wachten en belooft haar dat hij het goed zal maken, al is hij *cleijn van machte*', het bier is zijn potentie niet ten goede gekomen! Na de waarschuwing van Lippen/Aagje om stil te zijn vanwege haar meester, trekt Bouwen snel zijn lompen uit. Ter voorbereiding op de nacht vraagt hij Aagje een pot bij het bed te zetten, want anders zou hij er 's nachts uitmoeten, omdat hij zoveel heeft gedronken. Weer is de minnaar nog maar net naar het bed geleid, of Betje/Lippen komt er aan, vermoeid van het builen. Lippen/ Aagje verstopt Bouwen snel in de wastobbe, terwijl Faes zich (met zijn hoofd uit de builkist?) beklaagt over het meel, dat hem stekeblind heeft gemaakt. Maar de ellende is voor hem nog lang niet voorbij: opnieuw gaat Betje builen, terwijl Lippen zal wachten op de laatste ongelukkige.

Vijfde tafereel

Daar komt dan Heijn Hongerlijder, opgetogen over het voorrecht uitgekozen te zijn door Aagje: *Sij heeft mijn uijtvercooren buijten alle gesellen vander stat*. Als hij toch eens wist wat het publiek al tweemaal heeft zien gebeuren! Heijn doet zich voor als een rijk en voornaam man en stelt Aagje gouden bergen in het vooruitzicht. Het is echter duidelijk dat hij gewoon een arme sloeber is, die slechts loze beloften doet om Aagje extra gewillig te maken. Nog maar net heeft Heijn zijn vodden uitgetrokken, of daar komt Betje alweer aanzetten. Snel verstopt Lippen Heijn in de schoorsteen.

Zesde tafereel

In dit tafereel geven Betgen en Lippen -weer in hun eigen gedaante- de drie mannen de volle laag. Betje stookt een vuurtje in de schoorsteen, waar Heijn verstopt zit.

Bouwen krijgt een enorme stroom bijtende vloeistof over zich heen, en Faes wordt voor de zoveelste keer bestoven met meel. Alle drie worden ze volslagen blind door de mishandelingen die hun ten deel vallen. Faes is de eerste die ontsnapt. Zodra Lippen even stopt met builen, gaat hij er vandoor. Terwijl hij beroofd van zijn kleren en helemaal wit van het meel rondstrompelt, zitten Bouwen en Heijn nog in hun ‘schuilplaatsen’, maar ook zij ontsnappen even later. Eerst de doorweekte Bouwen, die direct Faes tegen het lijf loopt, dan pas Heijn, die, zo zwart als roet, in eerste instantie in zijn eentje rondloopt (al horen de twee anderen hem wel uit de schoorsteen vallen). Terwijl de aandacht wordt getrokken door de wankelende en om zich heen tastende Bouwen en Faes, stellen Lippen en Betgen intussen

tevreden vast dat de drie mannen zijn gevlucht, waarna zij van het toneel verdwijnen.

Zevende tafereel

We volgen nu de mannen op hun zwerftocht. Zij ontmoeten Aagje, die terugkeert van de nachtwake en hun uitlegt dat er een misverstand is opgetreden. De vrijers denken dat zij door haar zijn bedrogen, maar ze was niet eens thuis! De drie kunnen niets anders dan zich laten leiden door Aagje. Ze hadden haar liever voor een ander doel gebruikt! Ze klagen steen en been over hun blindheid en ellende; het enige dat hun rest, is de bedelstaf. Aan het einde van dit tafereel verlaat Aagje de vrijers, uit angst voor praatjes in de buurt. De vrijers vragen haar om alsjeblieft haar mond te houden over hun beschamende lot.

Achtste tafereel

Hoewel Aagje heeft beloofd haar mond te houden, zijn de bedrogen minnaars zich er ten volle van bewust dat de schande hun niet bespaard zal blijven. 'Wat heeft het voor zin, als we weer kunnen zien, iedereen zal er toch over praten' zegt Faes. Nog niet heeft hij dit gezegd, of hij valt in het water, waarbij hij Bouwen en Heijn meesleurt in zijn val en waardoor de ogen van de drie mannen weer worden geopend. Zij besluiten naar het gasthuis te gaan -een soort Leger des Heils- in de hoop dat ze daar wat kleren zullen krijgen en dat hun mislukte avontuurtje daar het best verborgen zal blijven. Intussen hebben zij niet alleen hun gezicht terug, maar ook het beschamende inzicht in hun eigen toestand: *Tgasthuijs hebben wij verdient, soot aen ons blijckt*. Zij zien de harde werkelijkheid onder ogen.

Epiloog

In de epiloog, vormgegeven als een rondeel, verontschuldigen Bouwen, Faes en Heijn, die zich nu voorstellen als *spelcornkens uijt jonsten versaempt*, zich voor het slechte spel.

2 *Uit het archief van Trou moet blijcken*

De *Dove Bitster* is alleen overgeleverd in een handschrift uit het archief van *Trou moet Blijcken*, de oudste rederijkerskamer van Haarlem (opgericht in of voor 1503), die tegenwoordig nog steeds voortleeft als herensociëteit en ook bekend staat onder de oude naam *De Pellicanisten*. Deze sociëteit heeft een voor de historische letterkunde bijzonder waardevolle collectie handschriften met rederijkerstoneel in haar bezit: maar liefst negen boeken vol zinnespelen en kluchten; een bijna onuitputtelijke bron voor onze kennis over het rederijkersdrama! Het handschrift met de *Dove Bitster* is het zevende deel van deze reeks, gemerkt als boek G. De tekst is in het repertorium van Hummelen opgenomen als 1 OG 9. Boek G is, evenals

twee andere handschriften uit de collectie, geheel (af)geschreven door de Haarlemse rederijker Goossen ten Berch. In dit boek vinden we uitsluitend *sotte cluijten*, waaronder bijvoorbeeld de destijds zeer populaire *Tielebuijs*. De *Dove Bitster* is te vinden op f.58r - 64r.

Verschillende gegevens uit de tekst wijzen erop dat de *Dove Bitster* is opgevoerd door de *Pellicanisten*. Hun zinspreuk *Trou moet Blijcken* wordt tweemaal genoemd: in de proloog en in het laatste vers van de epiloog. In deze epiloog, een rondeel, vinden we bovendien nog een andere naam die zij gebruikten: de *Spe(e)lco(o)rnkens* (399, 402, 406). Maar hoewel het spel hoogstwaarschijnlijk is gespeeld door *Trou moet Blijcken*, is het niet waarschijnlijk dat de auteur ervan afkomstig was uit deze kamer. Dat Dove Nelle in de proloog het plan opvat om vlas te gaan kopen in

Boerenkermis met ganstrekken. Gravure van Willlem Isaaksz. Swanenburch naar David Vinckboons.

Dendermonde, doet vermoeden dat het spel in de omstreken van deze stad in Oost-Vlaanderen is vervaardigd. Bovendien vinden we in de epiloog de door het rijm gebonden zinspreuk *Uijt lonsten Versaempt*. Deze zinspreuk werd onder andere gebruikt door de bekende Antwerpse rederijkers *De Violieren*. Wanneer we nu bedenken dat Antwerpen en Dendermonde vrij dicht bij elkaar liggen, zouden we kunnen veronderstellen dat de *Dove Bitster* geschreven is door een van de *Violieren* en vervolgens door de Haarlemse rederijkers is bewerkt voor een opvoering, waarbij ze hun eigen naam en zinspreuk invlochten in de tekst; het was zeer gebruikelijk dat rederijkers stukken van andere kamers kopieerden en/of opvoerden.

De naam Dendermonde leidt ons behalve naar de plaats van ontstaan ook verder naar de tijd waarin de klucht is geschreven. De klacht van Dove Nelle over de ellendige kwaliteit en hoge prijs van het vlas verwijst hoogstwaarschijnlijk naar de actualiteit; in de tweede helft van de zestiende eeuw vond een zeer langdurige crisis plaats in de vlasindustrie. Op grond hiervan hebben we een *terminus post quenv*. de klucht moet in elk geval na het vijfde decennium van de zestiende eeuw zijn geschreven. Een *terminus ante quem* geeft het jaartal op de band van het handschrift: 1600. Dit betekent niet per se dat de klucht in dit jaar is opgetekend. Het kan ook wat later zijn gebeurd, maar veel later zal dat niet zijn. Het is wellicht echter mogelijk om de datering nog wat scherper te stellen. In archivalische bronnen wordt namelijk een optreden van *Trou moet Blijcken* in 1590 vermeld, waarin zij onder andere een klucht opvoeren *van Blinde Faes en Aechtgen Schoontooch*! Daarover nu meer.

3 *Het schouwspel*

In 1589 raken de Haarlemse rederijkers in conflict met hun stadsbestuur. Ze mogen op Sint-Jansdag niet optreden op de Grote Markt, omdat die al bezet is met marktkramen. Het alternatief, spelen op de Krocht, enkele honderden meters verwijderd van de Grote Markt, is hun eer te na. Beledigd en verontwaardigd laten ze vervolgens geen mogelijkheid onbenut om de leden van de magistraat te belasteren, al dan niet achter hun rug. Uiteindelijk besluit het stadsbestuur daarop dat de rederijkers een jaar lang niet in het publiek zullen mogen optreden. Een jaar later proberen de zij opnieuw toestemming te krijgen om te spelen op de Grote Markt, waartoe ze alle mogelijke argumenten aanvoeren: het is goed voor de eer van de stad, het volk wordt vermaakt, het is goed voor de economie, ze zijn nu al een jaar lang bespot door de marktkramers, en -last but not least- de stadsbestuurders kunnen het spel dan het best volgen vanuit de vensters van het stadhuis.

Welk argument het stadsbestuur uiteindelijk milder heeft gestemd, zullen we nooit te weten komen, maar in elk geval wordt besloten dat de rederijkers weliswaar geen toegang hebben tot de Grote Markt op de jaarmarkten, maar wel op andere dagen, bijvoorbeeld met Pinksteren. Dankbaar maken de *Pellicanisten* hier gebruik van en op de eerstvolgende Pinkstennarkt, 11 juni 1590, spelen ze op de Grote Markt twee stukken: eerst het ernstige zinnespel *Machabeeën* en dan.... de klucht van *Blinde Faes en Aechtgen Schoontooch*. Hoewel we voorzichtig moeten zijn met de interpretatie van dit soort gegevens uitspraken, lijkt het me zeer waarschijnlijk dat dit spel kan worden geïdentificeerd als de *Dove Bitster.*

Hoe moeten we ons nu de opvoering van de klucht voorstellen? Zou onze klucht zijn opgevoerd op een toneelstellage zoals die is afgebeeld op het beroemde schilderij *Boerenkermis*, toegeschreven aan Pieter Bruegel de Jongere? Op dit

schilderij zien we een eenvoudige toneelstellage met een voortoneel en daarachter een door een aaneengesloten gordijn afgescheiden speelhuis, waarin de acteurs verbleven wanneer zij niet aanwezig waren op het toneel. Het toneel was vrij klein, ongeveer twee bij twee meter. De afmetingen van zo'n toneel lijken te klein voor de opvoering van de *Dove Bitster*, maar het toneel kan goed een soortgelijke, maar wel wat grotere stellage zijn geweest, zoals we die bijvoorbeeld vinden op een afbeelding van David Vinckbooms (1578- 1629), waarop het voortoneel ruim zes bij drie meter is. Daarnaast is het ook mogelijk dat de klucht bij sommige gelegenheden werd opgevoerd op een groter en complexer toneel, zoals we dat kennen van de landjuwelen in Antwerpen (1561) en Haarlem (1606). Zo'n toneel was soms

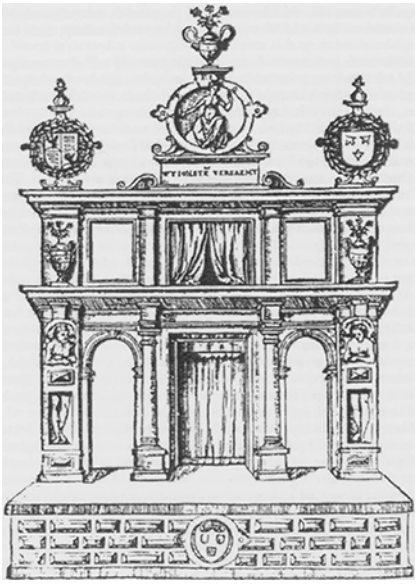

Toneel van de wedstrijd te Antwerpen, 1561.

(niet altijd) vereist voor de opvoering van zinnespelen, maar deze werden -zoals ook op de Pinksterdag van 1590 te Haarlem- vaak gevolgd door een klucht, waarbij dan natuurlijk gebruik werd gemaakt van hetzelfde toneel.

4 *Het genre: de blik der herkenning*

Aan het einde van de proloog (36-41) kondigt Steven aan dat nu een *cluijte* zal worden opgevoerd: een klucht. Maar ook als hij dit niet had gedaan, had het publiek van de *Dove Bitster* in het spel ongetwijfeld een representatief exemplaar van dit genre herkend. De gebruikte komische procédés behoren tot het 'register' waaruit de auteurs van kluchten hun materiaal putten.

De figuren van een klucht ontlenen hun identiteit vaak aan hun familie- of sociale relaties (echtparen, minnaars, buren, meesters-knechten, etc.), of aan hun lage sociale stand of oneerbare beroep: schoenmakers, herbergiers, clerici, marskramers, hoeren, soldaten, vroedvrouwen duiken telkens weer op, maar vooral boeren zijn populaire types. De burgers in de stad konden er maar niet genoeg van krijgen om de boeren af te schilderen als wild, primitief en dom, alles wat zij vooral niet wilden zijn. Ook vinden we in de kluchten vaak mensen met een handicap, zoals lammen, doven en blinden.

Het is duidelijk dat de personen in de *Dove Bitster* waardige vertegenwoordigers zijn van de kluchtenfamilie. En ook de intrige is kenmerkend voor het genre. Steeds weer zorgen list en bedrog ervoor dat dwaze en/of slechte lieden een hardhandig lesje leren. In onze klucht treft dit slechte lot de drie minnaars, die door Betje en Lippen bij de neus worden genomen.

Het taalgebruik in de *Dove Bitster* is eveneens typisch voor het genre. Er wordt volop gespeeld met dubbelzinnigheden en miscommunicatie speelt -vooral in de proloog- een grote rol. Het taalgebruik maakt een alledaagse indruk en we vinden veel uitdrukkingen, gezegden en spreekwoorden, die voor de hedendaagse lezer overigens niet altijd even goed te begrijpen zijn.

Hoewel de rederijkers in hun spelen vaak gebruik maakten van afwijkende rijmschema's en dichtvormen, is het rijm in de *Dove Bitster* vrij constant en eenvoudig. We vinden bijna uitsluitend gepaard rijm, alleen de spreekbeurt van Steven aan het einde van de proloog (gekruist rijm) en de epiloog van de drie minnaars (rondeel) wijken af. In beide gevallen wordt het publiek rechtstreeks toegesproken en staat het gezegde dus min of meer 'buiten de tekst'; de afwijkende rijmvormen gaan dus samen met een afwijkende functie van de inhoud. Steeds rijmt het eerste vers van een claus (spreekbeurt) op het laatste vers van de volgende, zodat de dialogen vloeiend verlopen. Alleen tussen het laatste vers van de proloog en het eerste vers van het spel is dit niet het geval, maar dit is ook niet nodig, omdat er een speelpauze plaatsvindt. Regelmatig is een vers verdeeld over twee personages, wat een levendig effect geeft. Soms wordt gebruik gemaakt van binnenrijm; vooral in de proloog van de klucht, waarin de vrouwen immers de klanken van de ander gebruiken voor het vormen van nieuwe woorden, is dit zeer functioneel. Eén keer rijmen twee opeenvolgende verzen niet (vs.346-347); wellicht zijn hiertussen een paar verzen weggevallen, wat goed overeen zou komen met de verkeerde regeltelling van de kopiist (zie commentaar 399-407).

Vaak wordt het publiek van kluchten direct in het spel betrokken. Hoewel het niet meer altijd goed te bepalen valt wanneer dit gebeurde, lijkt dit in onze klucht in elk geval plaats te vinden in 386, waar Faes, wiens ogen zojuist zijn geopend door de

val in het water, zegt: *Mijn ogen die sien u alle int claere*. ‘u alle’ heeft hoogstwaarschijnlijk betrekking op het publiek; de aanduiding lijkt wat overdreven voor de andere twee mannen die aanwezig zijn op het toneel. Een goede mogelijkheid om het publiek bij het spel te betrekken bieden ook de verzen 355-358, waarin de mislukte minnaars lopen te bedelen; misschien (ook) bij het publiek?

De bekendheid met het genre droeg voor de toeschouwers bij tot de humor van de kluchten. De blik der herkenning bracht hen in de stemming om te lachen en zorgde voor een komische kennisvoorsprong op de personages. Het is duidelijk dat de auteur van de *Dove Bitster* hierop heeft ingespeeld en volop gebruik heeft gemaakt van de ingrediënten uit het kluchtenkookboek. Dat betekent echter niet dat hij een smakeloos gerecht heeft bereid. Niet alleen de ingrediënten zelf,

maar ook de selectie, hoeveelheid, herkomst en combinatie ervan dragen bij aan de humor en betekenis van het spel. Eén van de gebruikte ingrediënten is de eeuwenoude machtsstrijd tussen man en vrouw.

5 *De strijd om de broek*

Het is duidelijk wie bij Betje en Lippen thuis de broek aan heeft. De jonge Betje neemt in de list tegen de minnaars onmiskenbaar de leiding. Zij heeft de organisatie in handen, voor de oude Lippen is slechts een rol als haar hulpje weggelegd. Uit de dialoog waarin Betje Lippen vertelt over de drie vrijers die hun zinnen op Aagje hebben gezet, blijkt dat Lippen niet al te snugger is. Eerst denkt hij dat de drie vrijers alle drie tegelijk bij hun huis zijn geweest, waarop Betje snauwerig reageert met *Kee neen, deen quam voor en dander nae*. Vervolgens vraagt hij zich, intussen gehuld in de kleren van Aagje, verwonderd af wie nu de man moet spelen, waarop Betje antwoordt dat zij dat vanzelfsprekend zal doen.

De angst voor de kenau die haar man domineert is ten tijde van het ontstaan van de klucht al lange tijd een populair thema in de literatuur en beeldende kunst. Vaak gaat het om een oude man en een jonge vrouw die haar echtgenoot onder de duim heeft en haar heil zoekt bij een jonge minnaar. Vooral in de steden concentreert het thema zich op de huishoudelijke taakverdeling. De onderdrukte man wordt dikwijls voorgesteld als een ‘hennentaster’, iemand die door zijn vrouw is gedwongen tot de huishoudelijke taken en daar zover in is doorgeschoten dat hij (figuurlijk) voortdurend controleert of de kip al een ei heeft gelegd. Lippen bevindt zich in de klucht volop in deze vernederende positie; hij moet zelfs het dienstmeisje van zijn vrouw zijn!

De uitdrukkingen van ‘de vrouw met de broek aan’ en ‘Jan Hen’ (hij is het kippetje thuis, en niet zijn vrouw) worden in deze klucht wel heel expliciet gemaakt door de dubbele travestie, die de ongelijke verhouding tussen de echtelieden benadrukt. Betje heeft niet alleen figuurlijk, maar ook letterlijk Lippens broek aan. Toch is er geen sprake (meer) van een ‘strijd om de broek’: Lippen accepteert zijn rol zonder enig protest, en probeert nergens de rollen weer ‘ten goede’ te keren. De intrige van de klucht draait dan ook niet om het gevecht tussen Betje en Lippen, maar om de list waarmee de minnaars op hardhandige wijze worden afgepoeierd.

6 *So soumense beschikken die hem oneerlijck bij maechden paren*

De esbattementen van de rederijkers en de oudere sottemieeën die we kennen uit het handschrift- Van Hulthem (ongeveer 1410) tonen wat betreft thematiek en opbouw zeer veel overeenkomsten, maar een kenmerkend verschil is dat in de rederijkerskluchten veel meer gebruik wordt gemaakt van herhaling. Als het leuk is om één keer te zien dat iemand bij de neus wordt genomen, waarom dan niet drie keer? Van dit procédé wordt in de *Dove Bitster* volop gebruik gemaakt. Tot drie keer toe zien we hoe een minnaar (eerst Faes, dan Bouwen, tot slot Heijn) wordt ontvangen door Lippen/Aagje. De symmetrie van deze taferelen accentueert dit drieslagprincipe. Steeds komt de minnaar eerst vol verwachting aanlopen en treft hij Lippen/Aagje, die hem al een tijdje heeft staan opwachten en hem vertelt zachtjes te doen. Wanneer de minnaar dan vervolgens snel zijn broek heeft uitgetrokken,

wordt zijn intentie ruw onderbroken door een naderende Betje/Lippen, waarop hij zich angstig verschuilt.

De mannen doen zich voor als 'hoofse' minnaars (bij Faes is dit minder het geval), maar het is duidelijk dat het gewone boerenpummels zijn, gehuld in armoedige kleding en slechts uit op één ding: zo snel mogelijk naar bed met Aagje. Zij doen zich dus mooier voor dan ze zijn. Bouwen is een typische zuiplap, terwijl Heijn een opschepper is, die slechts loze beloften uit om zijn zin te krijgen. Dat zij op hun beurt ook weer worden bedrogen door Betje en Lippen is dus niet meer dan hun verdiende loon, zoals Betje tevreden concludeert als de minnaars mishandeld en zonder kleren zijn ontsnapt: *So soumense beschicken, die hem oneerlijck bij maechden willen paeren.*

7 Verblind door lust

Hopend op een nachtje vol genot en plezier, krijgen de minnaars het lid op de neus. Hardhandig worden ze afgestraft en druipen ze af. Het lijkt een goed einde voor de klucht, maar toch gaat deze nog verder met minstens honderd verzen, waarin we de van hun kleren beroofde, blind rondstrompelende mannen volgen op hun zwerftocht. Al snel heeft men de neiging zich af te vragen waar dit vervolg nu goed voor is. J. Daan noemt het einde van de klucht 'minder geslaagd.' W.N.M. Hüsken ziet dit deel in zijn proefschrift over kluchten enkel als de zoveelste herhaling: nadat Lippen en Betje de mannen hebben vernederd, doet Aagje het nog eens fijntjes over.

Inderdaad lijkt het laatste stuk van de klucht op het eerste gezicht weinig toe te voegen, of het moet het lachwekkende beeld van de ongecontroleerde bewegingen van de blinden zijn. Een uitstapje naar de schilderkunst uit de zestiende eeuw doet echter vermoeden dat er meer aan de hand is.

Voortdurend wordt in de klucht de blindheid van de minnaars benadrukt, die er uiteindelijk toe leidt dat zij -elkaar krampachtig vasthoudend- in het water vallen. Het thema van blinden die in het water vallen, vinden we terug in prenten en schilderijen uit de zestiende eeuw en is daar telkens gebaseerd op het spreekwoord 'Als de ene blinde de andere leidt, vallen ze beiden in de gracht.' Dit spreekwoord wordt bijvoorbeeld heel klein -rechtsachter- uitgebeeld op het bekende spreekwoordenschilderij van Bruegel, maar hij heeft er ook een apart schilderij op gebaseerd, dat nu in Napels is te zien. Op dit schilderij zien we zes blinden -tevens bedelaars- die elkaar vasthoudend door de wereld strompelen. Hun leidsman is in het water gevallen, een lot dat de andere blinden over enkele seconden ook ten deel zal vallen. Dit alles speelt zich even buiten de stad af. Op de achtergrond zien we een kerkje.

De Duitse kunsthistoricus Hans Sedlmayr heeft een uitvoerige analyse gemaakt van dit schilderij. Vooral op grond van de meerduidigheid van het begrip blindheid, kent hij aan het schilderij verschillende betekenissen toe. Zo kan blindheid bijvoorbeeld worden gezien als het symbool voor dwaasheid in het algemeen, maar ook als beeld voor religieuze verdwazing en dwaling. De laatste interpretatie wordt niet alleen gesteund door het kerkje op de achtergrond, maar ook door de oorspronkelijke herkomst van het spreekwoord uit de bijbel (Mattheüs XV, 12-14), waar het wordt betrokken op de farizeeërs.

Bruegel is niet de enige die het thema vormgaf. Ook de zo door Bruegel bewonderde Jeroen Bosch, Pieter van der Heyden en de Haarlemse Hendrik Goltzius, die vaak schilderde in opdracht van *Trou moet Blijcken*, hebben er gebruik van gemaakt. Wellicht is er sprake van directe verbanden tussen (één of meer van) de afbeeldingen en de klucht. Wanneer we veronderstellen dat de *Dove Bitster* is ontstaan in Antwerpen, is het verband met de Antwerpenaar Bruegel (1525?-1569) al snel gelegd; het is bekend dat tussen schilders en rederijkers nauwe relaties werden onderhouden. Een vergelijkbare schakel tussen rederijkers en schilders in Haarlem is Hendrik Goltzius.

Het zou de moeite waard zijn om deze relaties verder te onderzoeken, maar het aantonen ervan is geen noodzakelijke voorwaarde om te concluderen dat de *Dove Bitster* en de schilderijen gebruik hebben gemaakt van hetzelfde thema. In alle bovengenoemde voorbeelden van beeldende kunst heeft de de blindheid ook een overdrachtelijke betekenis, in de zin van geestelijke verblinding en dwaasheid. Is dit nu ook het geval de *Dove Bitster?* Het antwoord daarop is volgens mij een volmondig ja. Vanaf hun eerste verschijning in de klucht is duidelijk dat de minnaars

niet voldoen aan het wijsheidsbegrip in de zestiende eeuw, dat vooral gericht is op zelfbeheersing -het reguleren van lichamelijke en irrationele driften- en zelfbehoud. De mannen zijn armoedig gekleed, wat erop wijst dat ze niet goed voor zichzelf kunnen zorgen. Bouwen is een dronkelap, terwijl Heijn zich beter voordoet dan hij is, ook een typisch geval van verblinding. Maar boven alles -en dat lijkt me hier vooral van belang- laten zij zich stuk voor stuk geheel en al leiden door hun lichamelijke, seksuele lust: een slechte leidsheer!

Zoals de uitdrukking van de vrouw ‘met de broek aan’ in deze klucht ook letterlijk wordt uitgebeeld, mondt ook de figuurlijke geestelijke verblinding van de door lust geleide mannen -die

De Blinden van Pieter Bruegel. Napels, gallerie Nazionali di Capodimonte.

in het begin van de klucht ook feitelijk voortdurend in het donker tasten!- uit in letterlijke blindheid. Hun blindheid geeft extra reliëf aan de oorzaak van hun ellendige lot.

8 *De weg naar het gasthuis*

Hoewel de blindheid van de mannen een allegorische component bevat, moeten we de letterlijke betekenis ervan natuurlijk niet over het hoofd zien. Wat betekende het ten tijde van het ontstaan van de klucht om blind te zijn? Aangezien er nog lang geen blindeninstituten en sociale werkplaatsen waren, zat er voor blinden vaak weinig anders op dan door middel van bedelarij aan de kost te komen. Dit is dan ook precies wat de blinde mannen doen. Net als de personen op het schilderij van Bruegel zijn zij niet alleen blinden, maar ook bedelaars.

Bedelaars waren in de steden van de late Middeleeuwen allesbehalve populair en vormden een steeds groter probleem. Zij droegen op geen enkele manier bij aan de economie van de stad en hun gedrag druiste volledig in tegen de nonnen van de burgers, die hard werken, geld verdienen en zelfredzaamheid hoog in het vaandel hadden. Hoewel armoede ook de mogelijkheid biedt om een goede daad te verrichten door een paar aalmoezen te schenken en hier en daar een onderscheid wordt gemaakt tussen ‘goede’ en ‘slechte’ armen, overheerst de tendens om hen af te schilderen als werkschuwe lieden, die hun lot aan zichzelf te danken hebben, zoals ook nu nog wel wordt beweerd over zwervers. Ook met blinde bedelaars had men geen medelijden. Fysieke en geestelijke onvolmaaktheid werden vaak gelijkgeschakeld. Dat men er nog geen humaan gehandicaptenbeleid op nahield, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat er een straatspel bestond waarbij blinden tegen zwijnen moesten vechten, als vermaak voor het publiek (men vergelijke het tegenwoordige ‘dwergwerpen’).

Het bedelen was in het perspectief van de stedelingen het gevolg van dwaasheid of slechtheid. Overigens worden deze twee begrippen en de tegenovergestelde noties wijsheid en deugd vaak met elkaar verbonden. Intellectueel inzicht en deugd zijn gekoppeld. Wanneer men zich door dwaasheid laat leiden, zal dit leiden tot allerlei verwerpelijke gedragingen, zoals losbandigheid, verkwisting, drankzucht, etc, die via armoede uiteindelijk uitmonden in bedelarij. Deze stedelijke visie wordt keer op keer uitgedragen in de literatuur en beeldende kunst van de zestiende eeuw. In zijn *Sneeuwpoppen* wijst Herman Pleij op een zeer goed voorbeeld hiervan: een tekst uit het begin van de zestiende eeuw met de titel *Den rechten weg nae 't Gasthuis*. Hierin wordt een opsomming gegeven van allerlei gedragingen die ingaan tegen de normen van de burgerij (vlijt, orde, zuinigheid, etc.) en uiteindelijk zullen leiden tot het gasthuis.

Het is deze moraal van ‘Eigen schuld, dikke bult’ die ook in de *Dove Bitster* wordt weerspiegeld en versterkt. De minnaars laten zich leiden door blinde begeerte, worden daardoor ook letterlijk blind en moeten bedelen om zich te kunnen redden. Dat zij hiermee een grote schande over zichzelf hebben afgeroepen, is hun volledig duidelijk. Wanneer de val in het water hun de ogen weer opent, beseffen zij dat ze nu volledig aan lager wal zijn geraakt en thuishoren in het gasthuis, de opvangplaats voor alle zieken, armen en afgeleefden, oftewel: voor alle afgeschreven en onnuttige personen, die niet langer deel uitmaken van de maatschappij.

9 *Lachen en leren*

Angst en humor zijn sterk met elkaar verbonden; men zal het hardst hebben gelachen om de kluchten wanneer de humor een uitlaatklep was voor allerlei remmingen en angsten. Hiervan is de *Dove Bitster* een goed voorbeeld. Tegelijkertijd leidde het lachen om de klucht tot de handhaving van de nonnen van de burgerij, waarvan de rederijkers een belangrijke spreekbuis waren. Er is -zeker in de laatmiddeleeuwse steden, waar sociale controle een steeds grotere rol speelde- bijna niets ergers te bedenken dan het onderwerp te worden van spot en sociale verbanning. De *Dove Bitster* was niet alleen maar leuk, maar vormde ook een waarschuwing voor de toeschouwer om te

allen tijde gedrag te vermijden dat zou leiden tot het beschamende en afschrikwekkende lot van de drie afgeschreven minnaars.

Verantwoording

Deze uitgave van de *Dove Bitster* is een leeseditie, gebaseerd op het diplomatische afschrift in de integrale uitgave van de toneelcollectie door Hüsken, Ramakers en Schaars. De spelling van u/v/w en i/j is aangepast aan moderne conventies en afkortingen zijn zonder verantwoording opgelost. Naast de ordening die in het handschrift zelf wordt aangebracht in de tekst door middel van een opschrift en de twee tussenkopjes ‘prologe’ en ‘hier beghint de cluijf’, is een indeling in taferelen aangebracht. De geleding van de tekst binnen deze taferelen is weergegeven door middel van sterretjes (***). Soms komen de hierdoor gemarkeerde ‘taferelen in de taferelen’ overeen met ons hedendaagse scènebegrip. Dit is echter niet altijd het geval, omdat er regelmatig sprake is van simultaantoneel. De clauskoppen in de tekst zijn -in tegenstelling tot in de editie van Hüsken e.a.- overgenomen zoals ze in het handschrift staan, omdat dit genoeg duidelijkheid biedt. Regieaanwijzingen in de tekst zijn gehandhaafd, maar weergegeven volgens modem gebruik; er zijn geen nieuwe regieaanwijzingen toegevoegd. Veranderingen in de spelling zijn allleen doorgevoerd wanneer de kopiist evidente schrijffouten heeft gemaakt. Dit betreft de volgende plaatsen: opschrift en lijst van personages *esbatement* hs. *estbatement; parsonages* hs. *parsanages*; 62 *gedaecht* hs. *gedacht*; 63 *stout* hs. *sotout*; 67 *Deene* hs. *demee*; 76 *hem* hs. *hen*; 101 *leijde* hs. *ledijde*; 103 *wecken* hs. *wrecken*; 136 *vergouwen* hs. *vergrouwen*; 137 *lieven* hs. *leven*; 140 *terstont* hs. *tersont*; 155 *getast* hs. *gestast*; 159 *immers* hs. *imnners*; 170 *IJdelderm* hs. *Iijdelderm*; 253 *houde* hs. *hooude*; 298 *gingen*: hs. *ginnen* 312 *van* hs. *vand*; 315 *dommen*: hs. *domnnen*; 316 *immer* hs. *imnner*; 320 *dnet* hs. *doet*; 395 *wert* hs. *twert*

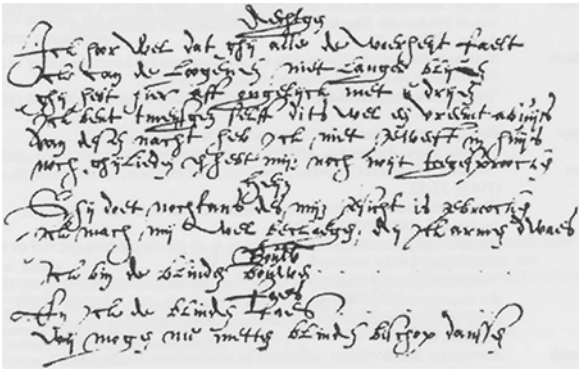

Detail van pagina uit het handschrift van de *Dove Bitster.*

Gebruikte literatuur bij de inleiding

A. Aarnne ‘Schwänke über schwerhörige Menschen’, *FF Communications* 20 (1914).

D. Bax ‘Over allerhande bisschoppen en Bruegel's kreupelen in het Louvre’, in: *Historia* 11 (1943), 241-248.

F.C. van Boheemen en Th. C.J. van der Heijden *Met minnen versaemt. De Hollandse rederijkers vanaf de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw. Bronnen en bronnenstudies*. Delft, 1999.

J. Daan (ed.) ‘Het esbatement van de Dove Bitster’, in: *Leuvensche Bijdragen* 28 (1936), 1-31.

L. Dresen-Coenders ‘De strijd om de broek. De verhouding man-vrouw in het begin van de moderne tijd (1450-1630)’, in: *De Revisor* 4 (1977), nr.6, 29-37, 77.

A. van Elslander ‘Lijst van Nederlandse rederijkerskamers uit de Xve en XVIe eeuw’, in: *Jaarboek van de Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica* ‘*De Fonteine*’ *te Gent* 18 (1968), 29-60.

R.L. Erenstein (red.) *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam, 1996.

J. Gauis *Volkstaal en volksleven in het werk van Pieter Bruegel*. Amsterdam, 1957.

W.M.H. Hummelen *Repertorium van het rederijkersdrama 1500- ca. 1620*. Assen, 1968.

W.M.H. Hummelen ‘Toneel op de kermis, van Bruegel tot Bredero’, in: *Oud Holland* 103 (1989), 1-45.

W.M.H. Hummelen ‘31 augustus 1539. De eerste bundel met rederijkersspelen die bij een wedstrijd opgevoerd zijn, komt uit bij Joos Lambrecht Lettersteker te Gent. Spelen van sinne en hun opvoeringspraktijken’, in: R.L. Erenstein (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam, 1996, 98-106.

W.N.M. Hüsken ‘1 augustus 1541. De klucht *Tielebuys* van Willem Vrancx wordt als

welkomstspel gespeeld op het landjuweel van Diest. De kluchtentraditie in de Nederlanden', in: R.L. Erenstein (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen.*Amsterdam, 1996, 106-112.

W.N.M. Hüsken B.A.M. Ramakers, EA.M. Schaars (ed.), *Trou Moet Blijcken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijkerskamer 'de Pellicanisten'* Assen, 1997. Dl. 7.

W.N.M. Hüsken *Noyt meerder vruecht. Compositie en structuur van het komische toneel in de Nederlanden voor de Renaissance*. Nijmegen, 1987.

F. Kramer 'Rederijkersesbatementen. Om tot lachen te berueren', in: *Literatuur* 16 (1999), afl. 2, 90-97.

O. van Lennep *Beknopte geschiedenis van 'Trou moet blijcken*. Haarlem, 1922.

J.J. Mak *De rederijkers*. Amsterdam, 1944.

A.S. Miedema 'Heyndrick Goltzius (1559-1617) en Trou moet blijcken', in: *Jaarboek Haarlem* (1943), 22-32.

H. Pleij 'De sociale funktie van humor en trivialiteit op het rederijkerstoneel', in: *Spektator* 5 (1975-1976), 108-127.

H. Pleij *De sneeuwpoppen van 1511. Stadscultuur in de late Middeleeuwen*. Amsterdam, 1988.

H. Sedlmayr 'Pieter Bruegel: der Sturz der Blinden. Paradigma einer Strukturanalyse', *Hefte des kunsthistorischen Seminars der Universitat München*. München, 1957.

F.A. Stoett *Nederlandse spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden.*Zutphen, 1905.

P. Vandenbroeck *Jheronimus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur*. Breda, 1987.

C.G.N. de Vooys 'Rederijkersspelen in het archief van Trou moet blijcken', in: *TNTL* 45 (1928).

B. de Wilde *20 Eeuwen vlas in Vlaanderen*. Bussum, 1983.

Hier begint een prologe van een spel of esbatement* van de Dove Bitster

De parsonages sijn dese:

Baet	Een dove bitster+
Dove Nelle	Een heeckelster+
Steven Bultman+	Nellens soon
Personages vande prologe	
Volcht vant spui.	
Lippen Suermont+	Een boer
Vrolijck Betgen	Sijn wij ff, een boerin
Aechtgen Schoontooch+	Haer lantmeijt
Faes Blincktant+	
Bouwen Schuerbier→+	Drie lantvrijers
Heijn Leechderm+	

Prologe aant.

Bate

eerst

Aij mij, nu sal ick immers eens thuijs genaecken.+
Sij heeckelt. Ick sal haer opdoen de saecken.+
Wel moeije, ick coom u bidden metten lijcke+
Over u neeffgen.+

Een vrouw

heeckelende,

genaempt Dove Nelle
Waij, niet alterijcke?

* klucht
\+ zij die uitnodigt voor de begrafenis
\+ vlaskamster
\+ Bochelman
\+ Lippen Zuurpruim
\+ Aagje Schone Schijn
\+ Faes Glinstertand
\+ Bouwen Zuiplap
\+ Heijn Hongerlijder
\+ *thuijs genaecken*: bij het huis aankomen
\+ *opdoen*: op de hoogte brengen van
\+ *moeije*: tante, *bidden metten lijcke*: uitnodigen voor de begrafenis
\+ *Waij*: Ach wat. *alle*: zeer

Bate, ick en was noijt so quaelijck bij gelde.[+]

+ *quaelijck bij gelde*: krap bij kas

Bate
Neen, ick noch niet; die graeffmaecker was te velde.[+]
Dwas is alrede, maer morgen so maeckt hij tgraff.[+]
Ick ben van moeijtheijden wel also laff,[+]
Dat ick schier sweete als een das.[+]

Nelle
Dats waer, ick en wiste in lange niet so diere tvlas,[+ aant.]
En tis meestendeel al werck datter compt uijte.[+]

Bate
Ick danck u. Tot u broeders was goeije kuijte.[+ aant.]
Sijn jong wijff sal oock comen waecken gindere.[+]

Nelle
Hebdij noch veel te spinnen?

Bate
Noch drie kinder
Dat nu doot is, was Lippen uws broers petere.[+]

Nelle
Neen Bate, ick had noch al liever betere;
Ick mach eens om vlas gaen reijsen tot Dermonde.[+ aant.]

***

Steven

+ *graeffmaecker*: grafdelver
+ *Dwas*: de was (om kaarsen te maken voor bij de wake). *alrede*: Klaar
+ *laff*: slap
+ *sweete als een das*: vgl. zweet als een otter
+ *diere*: duur
+ *werck*: afval (het minderwaardige gedeelte van het vlas, dat afvalt bij het hekelen)
+ *kuijte*: (soort) bier
+ *waecken*: de wacht houden (bij het lijk)
+ *petere*: petekind
+ *Dermonde*: Dendermonde

Ick houmen in stadt noijt dover en vonde[+]
Dan hier mijn moeijer, en dees dove vrouwe.

Bate

Maeckt u fraij, ghij moet voorgaen inden rouwe,[+]
Want sij hebben geen naerder maechscap int lant,[+]
Dus doettet beste.[+]

Steven

Heeft sij nu wel niet tverstant?
Deen cout van vlas - mogen sij niet wel vergaeren?-[++]
Dander compt de bootschap vant sterfihuijs bewaeren.[+]
Moeijer, u cout hout regel noch maete:
Sij bidt u te lijeke!

Nelle

Hoe wie? Seij dat Baete?
Hoe compt dat bij, dat hij is overeden?[+]

Steven

Kee neen, ghij wordt metten lijeken gebeden!
Lippen ooms peterken, dat kindeken cleijne,
Is gestorven van daege.[aant.]

Nelle

Armme blinden Heijne.
Is hij overleden met een waegen?[+]
Men sal hem voorwaer noch lange beclaegen.
Sijn siel moet rust hebben ende genade.
Ick wil gaen dan darwaerts.[+ aant.]

+ *hou*: vermoed
+ Doe uw goede kleren aan (eig. Maak uzelf mooi), u moet vooroplopen in de rouwstoet
+ *naerder*: verwantere
+ Heeft ze het nu (nog) niet begrepen?
+ *cout*: keuvelt
+ *vergaeren*: elkaar begrijpen (eig. overeenkomen)
+ *sterffhuijs*: huis van de gestorvene. *bewaeren*: overbrengen
+ *overeden*: overreden (door een wagen)
+ *overleden*: overreden, ook: sterven
+ *wel van rade*: verstandig

Steven
Wel doet dat, so sijt ghij wel van rade.
Ick sal oock so doen sonder beswaeren.+

***
+
Een ijegelijck wacht sijn buijdel wel en hoede hem voor schade.+
Dus oorloff, mijn heeren, so jonck en out van jaeren,+
Neempt dit voor proolooch en hoort met vlijt ons cluijt sonder beswijeken+
En wiltse oock wel versinnen+
Van ons broeders, die altijt ons

Trou

doen

blijeken.

Dus hoort en swijcht, wij sullen terstont beginnen.

FIJNIS
Lang 47 regulen

Volcht de cluijt

Nota *Nota*: *men sal weten dat dit voorgaende geschreven is voor een prologe, dan men canter voornemen ende men cant laeten, ende reeckent mede voor de cluijt, wanter wel op compt te pas, ende vervolgent daer dat + staet ende laeten die onderste claus staen, want dat een solluijtie van een cluijt is.*

Begint de cluijt

Eerste tafereel

Lippen Suermont

eerst

Hebben sijt dan begeert, wijff?+ aant.

+ *beswaeren*: tegenwerpingen
+ *buijdel*: portemonnee
+ *oorloff*: met uw permissie
+ *sonder beswijeken*: zonder oponthoud (stoplap)
+ *versinnen*: begrijpen, ook: te zien krijgen
nota voor: als
wanter wel op compt te pas: want het past er goed bij
solluijtie: onderbreking
+ *begeert*: gevraagd

Vrolijck Betgen, sijn wijff

Jae sij, Lippen Suermont,
Dus waert beter dat ghij haer tot u broer sont.aant.
Sij moet vroech aent wasschen, waert daer gedaen.+

Lippen
Aechtgen, compt hier. Ghij moet tot mijn broers gaen,
Sijn kint is gestorven. Gaet heenen, daer waecken.+

Betgen
Compt vroech weer. Ick salt de loge reet maecken,+ aant.
Midts datmer buijlen moet en oock backen en wasschen.+ aant.
Neempt die lantaerne mede, en wilt u rasschen;+
Het wordt heel duijster, den dach is onder.+ aant.

Aechtgen
Wel, vrouwe.+

Tweede tafereel

Betgen
Lippen, hoort eens hier. Hier schuijlt wonder.
Ick en can mijn selven niet langer vermijen.+
Drie knechts hebben ons Aechtgen menen te vrijen,+ aant.
En sij, armme sottinnen, en weter niet aff.
Gister avent ick mij selven voor haer uijt gaff,
Sij wilden bij mij slaepen, dit moet ghij weten!
Ick was bij doncker voor die deure geseten,
U verwachtende. Daer vielen sij mijn aenboort.+
Noch noijt sotter cluijte!+ aant.

+ *wasschen*: wassen, de was doen
waert daer gedaen: als ze daar klaar is
+ *waecken*: waken, deelnemen aan de wake
+ *loge*: bijtend zuur (gebruikt als wasmiddel)
+ *midts dat*: omdat, *mer*: men er. *buijlen*: meel zeven
+ *rasschen*: haasten
+ *heel*: helemaal
+ Lippen, luister hier eens naar, dit is ongelofelijk.
+ *vermijen*: inhouden
+ *vrijen*: verleiden
+ *Daer vielen sij mijn aenboort*: daar benaderden ze mij
+ *cluijte*: grap, ook: klucht, *segt doch voort*: vertel toch verder

Lippen
Wel Betgen, quamen sij, segt doch voort,
Altesaemen? Ick peijns wel, jae?

Betgen
Kee, neensij. Deen quam voor en dander nae.+
Insgelijckx heb ickse tavont hier gedaecht,+
Dus moet ghij mijn helpen, stout en onversaecht.+ aant.
Ick houw, dat sij daer noch op deneken sullen.+
Lippen, compt, ick sal u met Aechtgens doeck hullen.+
Noijt eenich vrij hem soo inden strick vant.+

Lippen
Wel, wie sijn dees drie? aant.

Betgen
Deene is Faes Blicktant,
Dander Bouwen Scheurbier en Heijn IJdelderm.
Ick salse desen nacht logeren wel werm.+
Laetse hier comen slaepen, ick weet haer stede.+
Maer Lippen, ghij moet mij naerstich helpen mede!
Den eersten sal wel stoff crijgen in sijn oogen.
Den tweden moet inde tobbe metter logen.
Ick sal daer togen // groote vrientschap, maer ick meen
Dat den derden sal moeten inde schoorsteen.
Ick wedde hem en sal geen roock gebreecken.
Maer hoort eens, wij en mogen geen licht ontsteecken,
Voor dat wijse eerst hebben, also ick micke.+

Lippen
Wie sal den man sijn?+

+ *Kee*: Jeetje (vloek)
+ *Insgelijckx*: in dezelfde volgorde *gedaecht*: gezegd te komen
+ *stout ende onversaecht*: moedig en onverschrokken
+ *dat sij daer noch op deneken sullen*: dat ze het zich nog zullen heugen
+ *doeck*: overkleed *hullen*: bedekken
+ *vrij*: in vrijheid, *hem soo inden strick vant*: liep zozeer in de val
+ *logeren (...) werm*: een warm onthaal geven (ironisch)
+ *stede*: plaats
+ *also ick micke*: zoals ik het in mijn hoofd heb
+ *En trouwen*: vanzelfsprekend

Betgen
En trouwen, icke!
Wij sullense bestellen onder ons beijen.+
Den eersten sal haest commen, laet ons nu scheijen.
Beschickt ons vrij, oft ghij Aechten selffe waert.+
Metten eersten inde buijlkist verhaert,+
Als ghij mijn hoort doen manachtige cueren.+
Tsal al wel sijn.+

Derde tafereel

Lippen Suermont,

gecleet als Aechtgen

Sal dit wachten lang dueren?
Had ik doch den eersten vogel metten pluijmen! aant.

Faes uijt

Tsus, ick hoor eenen.+

Faes
Wie sou doch dese canse versuijmen?
Mijn hartgen quackelt, al ginckt op schaetsen.+
Wel hou, ben ick noch niet, peijnsick, plaetsen+
Daer Aechtgen Schoontooch woont? Tis so doncker.

Lippen
Dats waer seecker, ghij sijt een proper jongker.+
Ick heb hier staen wachten al wadt ick mochte.

Faes

+ *bestellen*: een lesje leren
+ *Beschikt ons vrij*: Regel het zoals je wilt
+ *verhaert*: opgeborgen
+ *cueren*: fratsen
+ *Tsal al wel sijn*: Het komt allemaal goed
+ *versuymen*: niet benutten
+ *quackelt*: trilt *al*: alsof *schaetsen*: schaatsen, of: stelten. Voor het begrip van de uitdrukking maakt dit niet zoveel uit: Mijn hart is zo van slag, dat het lijkt alsof het op schaatsen/ stelten staat.
+ *hou*: hola! *plaetsen*: op de plek
+ *proper jongker*: mooie jongen (ironisch)

Doen de clock sloech sadt ick op u en dochte.[+ aant.]
Met haeste so is mij broeck opgestreecken.[+]

Lippen
Ontcleet u bij doncker, wil heijmelijck spreecken,[+]
Want werdet mijn meester gewaer ij et altoos,[+]
Wij waeren mogelijck beijde gaer lijveloos.[+]
Ghij weet doch, Faes, dat mijn meester is fel?![+ aant.]

Faes
Neen, Aechtgen, ick ken Lippen Zuermont wel.
Ick sal mij voor hem wel wachten, ick wedde.[+]

Lippen
Gheeft mij de hant, ick sal u leijde naer tbedde,
Maer ghij moet voorden daege weder vertrecken.

Faes
Ick ben al slaepachtich, kint, wilt mij toch wecken,
Oft wij mochten beschaempt worden ons tweestere.

Niest eens

***

Betgen

als Lippen gecleet

Wie niest daer so, Aechtgen?[aant.]

Lippen
Dat ben ick, meestere.

+ *sadt ick. op u en dochte*: sadt ick en dochte op u: zat ik aan u te denken
+ *is mij broeck opgestreecken*: ben ik opgesprongen
+ *heijmelijck*: zachtjes
+ *werdet (...) gewaer*: merkt (...) op. *ijet altoos*: ook maar iets
+ *lijveloos*: morsdood
+ *fel*: driftig
+ *wachten*: hoeden

Mijn hartgen daer aff gehelijcken geneest.+

Betgen
Neen neen, mij dunckt theeft immers anders geweest.
Niet langer te beijen! Ick coom bij u.+
Waer is mijn cudse?+

Faes
Och Aechtgen lieff, waer blijff ick nu?
Ick wilden ick nu laege inder muijten!+

Lippen
Volcht mij, ick sal u in dees kiste sluijten,
op dat mijn meester geensins en siet.

Faes
Och doet so doch.

Lippen
Swijcht al stille ende en spreeckt niet,
Oft wij worden geslaegen, noijt so madt.+

Betgen
Deerste die ick vinde, smijt ick sijn snodt gat // pladt!+
Ick en weet op drie ellen nae niet, hoe gram+
Dat ick nu mach sijn.aant.

Lippen

+ Dat (niezen) lucht lekker op
+ *beijeir*: treuzelen
+ *cudse*: knots
+ *muijten*: schuilplaats, ook: vogelkooi
+ *geslaegen, noyt so madt*: mat geslagen als nooit tevoren
+ *smijt*: ram. *snodt gat*: neus
+ *op drie ellen nae niet*: nog niet half, voor geen meter

Lieve meester, weest tam.
U droompt, ghij sijt seecker wel vreempt van coppe.+

Betgen
Langt mij een kaerse, ick wil blijven oppe.+
Vint ick ijemant, hij wordt meer dan doot gesmeten.

Lippen
Meester, hout daer, en wilt dien droom vergeten.+
Ghij sout veel beter in u bedde blijven.

Betgen
Neen, ick wil buijlen, tgadt moet gaen op schijven.+
Ghij en crijcht mij niet weer te bedde voorwaer.

Hier buijlt sij

Lippen
Wel, so wil ick mijn dingen gaen maecken claer.
Die geen die dient, moet int sijne handelen.aant.

Vierde tafereel

Bouwen uijt

Bouwen Schuerbier
De clock is geslaegen, ick wil gaen wandelen
Tot een die schoonste diemen mach vinden.
Och, watten vreucht sullen wij tsaemen ontbinden!+

+ *vreempt van coppe*: raar in uw hoofd
+ *langt*: geef
+ *hout*: blijf
+ *tgadt moet gaen op schijven*: De zaak moet weer aan het rollen (worden gebracht)
+ *ontbinden*: ontketenen

Noijt mocht ijemant so in lieffden verhitten.+
Mijn hert gaet open, daer mocht een paert op sitten,+
Om de vrientschap die ick sal hebben van haer.+
Slaept ghij, Aechtgen?

Lippen
Neen ick. Bouwen, sijdij daer?
Ghij laet mij immers hier wel staen ter wachte.aant.

Bouwen
Danck moet ghij hebben, lieff, schoon suijver drachte.+
Al ben ick cleyn van machte, twert u vergouwen.+

Lippen
Ghij moet seer heijmelijck sijn, lieven Bouwen,+
En oncleet u int doncker, soo ghij best meucht,
Om mijn smeesters wille.

Bouwen
Soot u belieft, schoon reijne jeucht.
Ick ben terstont uijt allen mijn hudsen nedt.+
Hebdij oock en podt voor tbedde geset?
Ick sou anders te nacht moeten opstaen;
Ick heb wel gedroncken.+

Lippen
Doet daer aff geen vermaen.
Ick salt al wel bestellen, geeft mij de hant.+

Bouwen
En ben ick oock niet wel een geluckich quant!+
Aechtgen, ick salt verdienen, weest te vreden.+

+ *in lieffden verhitten*: branden van begeerte
+ *daer mocht een paert op sitten*: vgl. dat staat zo vast als een huis (?)
+ (seksuele bljjken van) liefde
+ *drachte*: schepsel
+ *cleijn van machte*: dubbelzinnig: 1) gering van macht, vermogen 2) weinig potent 3) klein geschapen, *vergouwen*: vergoed
+ *heimelijck*: stil
+ *hudsen nedt*: nette lompen (komische tegenstelling)
+ *Doet daer aff geen vermaen*: Daar hoef je me niet aan te herinneren (dubbelzinnig; zowel verwijzend naar 141 als (de eerste helft van) 143)
+ *bestellen*: regelen
+ *quant*: kerel
+ *weest te vreden*: maak je geen zorgen

***

Betgen

gebuijlt hebbende

Ick moet wadt rusten, aij mij, mijn leden.
Ick sou mijn selven oock wel bederven mischien.+
Waer sijdij al, Aechtgen?

Bouwen
Och, waer sal ick doch vlien?
Mijn dunckt voorwaer dat ick Lippen Zuermont hoore.

Lippen
Compt hij hier, so ben ick een bedorven sloore.+ aant.
Bouwen, ghij weet wel dat ick mij niet en spaere.+

Bouwen
Och dats waer, maer waer blijff ick, mijn lieve Caere?+
Ick was mijn daegen noijt in meerder last.+

Lippen
Hier, Bouwen, ick heb hier een tobbe getast+
En een mande, ick sal u daer mede decken,
Hier int wasschuijssgen. aant.

Betgen
Sult ghij noch met mij gecken?
Segt Aechtgen, wadt moechdij toch al bedrijven?

+ *bederven*: verwoesten. **148** Ik werk mezelf nog kapot
+ *sloore*: stakker, ook: sloerie
+ *spaere*: het leven red
+ *Caere*: liefje
+ Nog nooit zat ik zo in de problemen
+ *getast*: (op de tast) gepakt

Lippen
Meester, ghij sijt immers wel vroech aent kijven.
Meent ghij dat ick vande clock niet en wiste?+

Faes Blincktant

roept uit de buijlkiste

Aij mij, aij mij, ick versmacht in dees kiste,+
En verstick aen mijn hert, vant meel bestoven.
Van desen nacht mach ick mijn niet seer beloven.+
Ick ben heel steeckblint. Och, wadt soud ick peijsen?+

Betgen
Ick moet nu gaen buijlen noch twee reijsen.+
Tis misselijck, wient int eijnde sal vromen.+

Lippen
Tis genoch aen eens. Ick sal bij u comen+
En helpen u schier al dat ick mach.+
Had ick den derden vinek inden slach,+
Dats Heijn IJdelderm, so waeren wij gestelt.+

Vijfde tafereel

Heijn uijt

Heijn IJdelderm
Ick hou dat mijn den vaeck nu niet seer en quelt.+
Nu gae ick bij een schooncaertgen wel gemanieert.+
Het bed wort rechts met ons beijden verciert.
Heijda! Wel hem die geluckig is gebooren,
gelijek ick: Sij heeft mijn uijtvercooren[aant.]

+ *vande clock niet en wiste*: geen weet heb van de tijd
+ *versmacht*: versmoor
+ *beloven*: prijzen
+ *peijsen*: (voor) plan verzinnen
+ *reijsen*: ladingen (van het meel)
+ Je weet maar nooit wie daar nog van zal genieten (ironisch)
+ Eén (lading) is genoeg
+ *schier al dat ik mach*: zo goed als ik kan
+ *slach*: val, ook: net
+ *gestelt*: klaar
+ *vaeck*: slaap
+ *schooncaertgen wel gemanieert*: welgevormde schoonheid, dubbelzinnig: 1) van goede manieren, 2) van uiterlijke schoonheid

buijten alle gesellen hier vander stat.[+]
Ick belooff sij sal mijns noch hebben te badt,[+]
Wanneer ick sal maecken mijn testament.
Aechtgen lieff, slaept ghij?[+]

Lippen
Neen, ick ben u al ontrent.
Ick heb hier langen tijt staen murmereren.[+]

Heijn
Meijndij dat ick u sonde faeijliegeren?[+]
Neen ick voorwaer, Aechtgen, om niemants wille.

Lippen
Nu Heijn, oncleet u en swijcht al stille,
En maeckt u bij doneker uijt uwen sloesteren.[+]
Ick heb geen licht.[aant.]

Heijn
Hoe sal ick u coesteren!
Maer tgebreck is de nacht sal vallen te cort wadt.

Lippen
Dat ghij heusch van monde sijt op u stort gadt,[+]
So sal ick u int hert de lieffste schrijven.

Heijn
Och Aechtgen, ick liet mij liever ontlijven.[+]

+ *stat*: stad
+ *hebben te badt*: profijt hebben
+ *ontrent*: nabij
+ *murmereren*: mokken
+ *faeijliegeren*: laten zitten
+ *sloesteren*: (voddige) omhulsels (eig. schillen, doppen; blijkbaar zijn de kleren van Heijn zo armoedig, dat je eigenlijk niet meer kunt spreken van kleding)
+ Omdat u een welsprekende mond op uw strot heeft, zal ik u in mijn hart griffen als de liefste (ironisch)
+ *ontlijven*: van het leven beroven (als dat niet zo was)

Oock sal ick u geven een schoon pack cleeren.
Ghi meucht u so stellen, ick breng u ter eeren,[+]
Al souden al mijn vrienden wesen verbolgen.

Lippen
Ick danck u. Geeft mijn de hant en wilt mij volgen.
U geslacht is mijn al veel te groot.[+]

Heijn
Tsal wel sijn, lieff.

***

Betgen
Aij mij, ick ben schier doot.
Ick en was van moetheijt noijt dus geschaepen.
Ick mach immers nu wel een luchtgen raepen.[+]
Dit stoff is mijn gevallen heel op mijn borst.[+]
Langt mijn te drincken, Aechtgen, ick heb grooten dorst.
Dit stoff quelt mij so seer in mijn neuse.[+]
Ick arbeijde daer gelijck een reuse.[+]
Waer sijdij, Aechtgen, sult ghij mijn drincken geven!

Lippen
Och, mijn meester neempt ons nu beijde het leven,
Oft wij worden van hem ten minsten gewont![+]

Heijn
Waer blijff ick, lieff Aechtgen?[+]

+ *so stellen*: zodanig gedragen **191** als je je gedraagt naar mijn wensen
+ *geslacht*: dubbelzinnig: 1) geslachtsdeel 2) geslacht, familie, *groot*: aanzienlijk
+ *raepen*: scheppen
+ *gevallen (...) op mijn borst*: op de keel geslagen
+ *quelt*: kriebelt
+ *gelijck een reuse*: vgl. reuzehard
+ *ten minsten*: op z'n minst
+ *schouwe*: schoorsteen

Lippen
Climpt inden schouwe terstont.
Ick hoop hij sal u daer niet soecken.

Heijn

Desen nacht mach ick immers wel vervloecken;
Ick soude wel in een muijsen hol cruijpen![+]

Lippen
Die en sal ons oock niet lichtelijck ontsluijpen,
Bij also verre als ickt beletten can.

Zesde tafereel

Betgen
Lippen, nu weest ghij weder de man,
En ick, als de vrouw, sal gaen stoocken tvier.[+]
Inde schou mocht wel rijsen een bijster getier,[+]
Dat wed ick, als Heijn de roock sal gevoelen.
En waer de loge heet, so moet ick gaen spoelen,
Ten eersten inden tobbe op Bouwen Schuerbiers hals.
Gaet ghij en buijlt, so crijcht Faes van als.
Hij moet oock wadt vanden groffsten hebben.[+]

Lippen
Wel, ick sal hem ock gaen stuijven op sijn rebben.[+]
Wie leefter, dien dit werek verdrieten souwe?[+]

Bouwen

+ Dat ik toch nog eens in een muizenhol zou moeten kruipen!
+ *vier*: vuur
+ *rijsen een bijster getier*: een woest gebrul uitbarsten
+ *wadt vanden groffsten*: wat van het ruwe materiaal (van het meel), ook: een groffe behandeling (vgl 219)
+ *gaen stuijven op sijn rebben*: het meel laten opstuiven op zijn ribben, ook: tekeer gaan op zijn ribben (vgl. 218)
+ *verdrieten*: een hekel hebben aan

Wadt ramp -Tsouch! Tshouch!-, ick lijde groote couwe.[+]
Mijnen rug wordt so crom als een boge.
Och, dat ick mijn selven oijt dus bedroghe![+]
Mijn dunckt truijckt hier gelijck een verekens moocke.[+]

Heijn
Wel, sal ick dus gequelt worden vanden roocke?
O, dats quaet. Aij mij, mijn oogen gaen uijt gereet![+]

Betgen

in vrouwen cleeren

Ick hou dat waeter is immers nu wel heet.
Tmoet door daschen, off de loge waer bedorven.[+]

Bouwen
Aij mij, mijn oogen. Ick waer liever gestorven!
Noijt droever nacht. Most mij dit gelucken?![+]

Lippen
Gans bloet, mijn armen gaen mij geheel onstucken.[+]
Het sal nu al wel sijn, dat soud ick hoopen.
Ick wil gaen stellen deuren en veijnster oopen.
Stoff moet uijt, oft het waeren quae treecken.[+]

Betgen
Ick verbern mij. Al dit moeter oock door leecken.[+]
Ick en mach immers niet storten besijden.[+]

***

Faes

+ *tsouch*: hatsjoe
+ *bedroghe*: in de val bracht
+ *verekens moocke*: varkenspens
+ Het licht in mijn ogen dooft nu snel
+ *aschen*: as (gebruikt voor het maken van de loog)
+ *gelucken*: overkomen
+ apo koinou: *gans bloet mijn armen en mijn armen gaen mij geheel onstucken. onstucken*: kapot
+ *quae treecken*: slechte zaken
+ *leecken*: vloeien
+ *niet*: niets *besijden*: ernaast

Al sou mij Lippen de keel aff snijden,
So moet ick tasten tot dat ick ben op straet.
Och, och, ick ben heel steeckblint. Tis nu te laet,
Eijlacij: Tis niet vroech genoch gesorcht.+

***

Heijn

roepende uijter schoorsteen

Ick drooch als een bockin; ick waer liever verworcht.+ aant.
Ick wilde ick verslint waer vanden willden dieren.
Och, ick ben al heel blint!+ aant.

Bouwen

roepende inde tobbe

Al beseijekten mij de mieren,
So en costen mijn de oogen niet meer gesmerten.+

Heijn
Och, ick worde al te bang van herten
en beroock hier also swart als een mol.+

***

Faes
Eij laes, ick ben nu wel een ellendich pol.+ aant.
Quaem ick aent waeter, ick mocht verdrincken. aant.

***

Heijn
Och och, mijn siel wil mijn van achter ontsincken.+
Wacharmen! Noijt so droevigen nacht als desen.

***

+ *Tis niet vroech genoch gesorcht*: Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn
+ *drooch als een bockin*: wordt gerookt als een bokking (gerookte haring), *venvorcht*: gewurgd
+ *beseijckten*: bepisten
+ *gesmerten*: pijn doen
+ *also swart als een mol*: vgl. zo zwart als roet
+ *ellendich pol*: mislukte rokkenjager, misschien ook: ongelukkige hoerenloper
+ *mijn siel wil mijn van achter ontsineken*: vgl. De moed is me in de schoenen gezakt

Faes
Al mijn leven lang moet ick nu blint wesen.
Och, is dit bijslaepen, daer ick om vleijde?[++]

***

Bouwen
Ick houde, ick nu noijt dus voor mijn sonden en schreijde.[+]
Mijn selven ick nu al te qualijck bestiere.[+]

***

Faes
Twaer noot dat ick nu cost spelen op de liere:[+ aant.]
'Blint man, arm man', so ick selver bekinne.[+]

***

Betgen
Dits recht van passe, dit moeter noch inne.[+]
Nu en derff Aechtgen niet wesen gestoort.[+]
Laetet nu leecken.

Heijn
Ick wort gans versmoort!
Ick moet hier aff sterven, het roockter te snel.
Aij mij! Biechten, biechten, biechten![+]

Bouwen
Och, noch noijt quader spel!
Ick en can dees pijnne niet langer verdragen.
Al soud ick opt stede worden doot geslagen,[+]

+ *bijslaepen*: met iemand slapen
+ *daer ick om vleijde*: waar ik op had gehoopt, ook: waar ik om heb lopen te vleien
+ Ik geloof dat ik tot de dag van vandaag nog nooit zo heb gejankt om mijn zonden
+ Ik heb mezelf niet (meer) onder controle
+ *noot*: nodig
+ *bekinne*: inzie
+ *recht van passé*: genoeg
+ *gestoort*: lastig gevallen
+ *Biechten*: (Ik wil) biechten
  Noch noijt quader spel: Nog nooit werd gemener spel gespeeld. (in eerste instantie van toepassing op de listen van Betje en Lippen, maar misschien ook op de klucht)
+ *opt stede*: ter plekke

So sal ick tasten oft ick die deure mocht vinden.
Ick en sie niet.

Heijn
Ick wil onderwinden
Te vallen, al soud ick verstuijcken mijn strote,+
Tusschen de huijsen ijewarts in een goote.+
Den grooten noot doet mij dit te wercke leggen.+
Aij mij, aij mij!+ aant.

***

Faes
Wel, wadt sal ick hier aff seggen?
Sijdij al blint, peijns ick? Wats u begeeren?+

Bouwen
Blint, eijlacen, jae ick, dat mach ick wel sweren.
Ick en siet niet meer dan een eijcken plancke.+

Faes
Och, ick ben oock blint, tot mijnen ondancke,+
Dwelck ick al mijn daegen wel mach bewenen.

***

Heijn
Aij mij, wadt ramp, daer verstuijck ick mijn beenen.
Och, waer ben ick hier gevallen in duijstere?

***

+ *verstuijcken mijn strote*: mijn nek breken
+ *ijewarts*: ergens
+ *te wercke leggen*: ondernemen
+ Nou, wat moet ik hier (nu eens) op zeggen?
+ *Wats u begeeren?*: Wat wil je?
+ vgl. Ik zie geen hand voor ogen
+ *ondancke*: verdriet

Bouwen
Hout! Daer compt noch eenen.[+]

Faes
Ick leg en luijstere,
Oft ons niemant van vrintschap mochte bewegen.[+ aant.]

***

Lippen
Desen is immers wech die hier heeft gelegen.
Ick denck wel die looge heeft hem doen wijcken.

Betgen
Nu moet ick eens nae de buijlkist kijcken.
Rammelt ghij inde schouwe met een stocke.
Hij is al wech. Tis nu goet. Pas drie heeft die clocke;
Nu sal ons Aechtgen rechts comen in haeren schoot.[+]

***

Faes
Och, noijt sulcken druck![+]

Bouwen
Och, noijt meerderen noot!
Dus blint te sijnne is een groote plage.
Ick ben oock stijff van couwe.

***

Faes

+ *leg en luijstere*: leg mijn oor te luisteren
+ *van vrintschap*: uit vriendelijkheid *bewegen*: leiden (vooruitwijzing)
+ *rechts (...) in haeren schoot*: op haar oude en vertrouwde plekje
+ *druck*: leed

Och, oft ick weer saege!
Mijn maege die dunckt mij van stoff te versticken.

***

Lippen
Sij sijn al wech.+

Betgen
So soumense beschicken,
Die hem oneerlijck bij maechden willen paeren.+

Lippen
Misselijck, hoe sij er noch mede sullen vaeren.+
Hadden sij haer cleeren, so waer ick gepaeijt.+

Betgen
Die daerom compt, wel worden becraeijt.+
Sij sullender so slecht niet aengeraecken.+

Tsaemen in

Zevende tafereel

Heijn
Nu sijn al mijn micken geworden staecken.+
Dus blint te sijn, dats wel een quaet lodt.
Had ick toch mijn cleeren!

+ *beschicken*: behandelen
+ Die zich op slinkse wijze met jonge vrouwen willen verenigen
+ *misselijck*: hachelijk
+ *gepaeijt*: gerustgesteld
+ *becraeijt*: uitgelachen
+ *slecht*: makkelijk
+ Al m'n ledematen zijn nu zo stijf als een plank

Aechtgen

comende met een lantaernne

Wij waeren daer wel sodt.
Al de cluften ginnen boven schreven.+
Wie docht dat daer sulcken geneucht sou worden bedreven?++
Nu wil ick gaen thuijswaert, so mij is bevolen.
Wel, wie gaet hier dus sonder cleeren doolen?
Wil ick u lichten, vrint? Mij dunckt ghij sij qualijck.+ aant.
Compt wat herwaerts.

Heijn

Aij mij, daer lach ick nalijck.+
Och vrou, ick ben van mijn gesichte berooft.

Aechtgen

Hoe so toch?+

Heijn

Om een meijsgen die ick heb gelooft
Mijn selven te leijen, ben ick onbequame.

Aechtgen

Wie is die...?

Heijn

Aechtgen Schoontooch is haeren naeme.
Om haer ben ick blint sint de clock elffve.

Aechtgen

+ *cluften*: grappen *boven schreven*: de perken te buiten
+ *bevolen*: opgedragen
+ *geneucht (...) bedreven*: plezier (...) beleefd
+ *ghij sij qualijck*: je bent er slecht aan toe, misschien ook: je loopt mank
+ *lach ick nalijck*: viel ik bijna
+ Door een meisje, bij wie ik in bed wilde kruipen, ben ik (nu) gebrekkig (geworden)

Vrint, ghij hebt ongelijck, want ick bent selve.
Van desen nacht en heb ick niet thuijs geslaepen.

Faes

Och, aijmij, ick moet na mijn adam gaepen;[+]
So is mijn hert verstopt van alden meele[+]

***

Bouwen

Al blint, aal blint![+]

Aechtgen

Wel, isser uwer noch veele?
Hoe sijdij dus gestelt? Hebdij geweest mommen?[+]

Bouwen

Och neen wij, vrouwe.[+]

Aechtgen

So slacht ghij den dommen.
Waer sijn al u cleeren? Dits immer slecht.[+]

Faes

Och, tis een meijsgen die ons dus heeft uijtgerecht,[+]
Daer ick waende mee te bedrijven mijn lamaij.[+]
Nu ben ick al blint.

+ *na mijn adam gaepen*: naar adem happen
+ So: zozeer
+ *isser uwer noch veele*: zijn er nog meer van jullie?
+ Waarom zien jullie er zo uit (eig. zijn jullie in deze staat)? Zijn jullie naar een verkleedfeestje geweest?
+ *slacht*: lijkt op
+ *Dits immers slecht*: Dit is wel erg eenvoudig
+ *uijtgerecht*: beetgenomen
+ *lamaij*: plezier

Bouwen
En ick oock om een meijsgen fraij.
Maer lacen, ick heb achter dnet gevist.

Aechtgen
Dats dickwils gesien: sulck waent, hij mist.+
Der vrouwen gedachten sijn menichfout.

Faes
Och, al blint!+

Bouwen
Och lacij, dits den nacht die mij rout.
Dat ick gecomen ben in dees groote beswaerte!+

Aechtgen
Wie was dit meijsgen?

Bouwen
Lippen Zuermonts maerte,
Die tsijnen so lange tijt heeft gewoont.

Faes
Dien meijn icke!

Heijn

+ *sulck waent, hij mist*: hij die ergens op rekent, loopt de boot mis, vgl.: Wie het onderste uit de kan wil, krijgt het lid op de neus. **22** *vrouwen gedachten*: listen van vrouwen
+ *rout*: berouwt
+ *beswaerte*: ellende

Sij heeft ons alle drie gehoont
En mij dunckt, sij heeft ons alle gelijckx betaelt!

Aechtgen
Ick hoor wel, dat ghij alle de waerheijt faelt.
Ick can de loogenen niet langer blijen.+
Ghij hebt hier aff ongelijck met u drijen;
Ick ben tmeijsgen selff! Dits wel een vreemt abuijs.+
Van desen nacht heb ick niet geweest in huijs,
Noch ghijlieden en hebt mijn noch noijt toegesproocken.+

Heijn
Ghij doet nochtans, des mijn gesicht is gebroocken.+
Ick mach mij wel beclaegen: Aij ick, armen dwaes.

Bouwen
Ick bin de blinden Bouwen.

Faes
En ick de blinden Faes.
Wij mogen nu metten blinden bischop danssen.+ aant.

Heijn
Och, noijt meer ongeluckx!+

Bouwen
Tsijn drie quae canssen.
Dit sal ons eewelijck staen ten verwijte.+

+ *blijen*: grappig vinden
+ abuijs: misverstand
+ En jullie hebben mij ook nog nooit aangesproken.
+ (En) toch is door uw toedoen mijn gezicht kapot
+ zie commentaar
+ *quae canssen*: slecht uitgevallen kansen
+ *staen ten verwijte*: tot schande strekken

Faes
Al blint, al blint!

Heijn
En ons cleeren sijn wij quijte.
Arme Heijn Leechderm, wadt maeck ick toch hier?

Bouwen
En ick, armme blinde Bouwen Schuerbier?
Mijn keel mocht nu wel eeuwelijck verroesten.

Faes
En ick, Faes Blicktant, mocht wel blijven hoesten;
So leijt mij dat stoff op mijn borst en raeckt.

Bouwen
Wij sijn al bedrogen.

Heijn
Oft wij sijn al vervloeckt.
Ick viel, dat ick mijn hals mocht verstuijcken.+

Bouwen
En ick most inde looge sitten duijcken.

Heijn

+ *mijn hals mocht verstuijcken*: m'n nek wel had kunnen breken

Och, hadt ghij gesien hoe dat ick inden roock hinck!

***

Aechtgen
Ick en hoorde mijn daegen noijt sotter dinck.+
Wistent sij, sommige, daer worden een spel aff gedicht.+
Ick mach u van hier leijen. Tsal haest worden licht.+
De gebuerte mochter aff wesen in roeren.+
Hier, hout alle an een.+

Faes
Och, dit sijn quae voeren!
Drije blinden...Eijlacij, wie sal ons spijsen?+

Bouwen
Och, een deuchdelijck hert is waert om prijsen.
Beweecht ons, arme drie blinden vol allende.+

Aechtgen
Ghesellen, ick gelooff ick u noijt en kende,+
Dan rechts van ansien, gelijck meer andere.

Heijn
Wij hebben ock rechts gevonden malcandere.+
Drie blinde cooplieden mogen wel gaen ter mert. aant.

Faes
Ick ben blint en widt.

+ *mijn daegen*: van m'n levensdagen
+ *spel aff gedicht*: (toneel)spel over geschreven, vgl. Daar zou je een boek over kunnen schrijven.
+ *van hier*: hiervandaan
+ Het zou opschudding kunnen veroorzaken in de buurt
+ *hout alle an een*: hou elkaar allemaal vast. *Dit sijn quae voeren*: Dit is een beschamend optreden
+ *spijsen*: te eten geven
+ *Beweecht ons*: Heb medelijden met ons
+ Heren, ik ken jullie slechts van gezicht, zoals (ik er) wel meer (ken)
+ *rechts*: (nog maar) net

Heijn
En ick blint en swert.
Mijn maech is vanden roocke wel worden zadt.

Bouwen
Ick ben blint en totten velle toe nadt.+
Wij gaen tsaemen als blinde ossen dringen.+

Aechtgen
Ick en can mijn van lachen niet bedwingen.+
Ick ben een joffer met drie blinde knechten.
Nu, gesellen, hoort wadt ick u sal ontvlechten:+
Ick moet naer huijs. Men begint te luijen inder kercken+
En de ambachts luij sullen haest beginnen te wercken;+
Ick mocht door quaet vermoeden worden beclapt.+

Heijn
Nu is de sack rechts tegen tgadt gelapt.+
Segget niemant, Aechtgen, oftmer noch aff songe.+

Aechtgen
Ick sou wel swijgen, en dede mijn tonge.+
Ick en salt niet clappen, daer ick ben alleene.+
Ick wil gaen loopen thuijswaert.+

Achtste tafereel

Bouwen

+ *totten velle toe*: tot op het bot
+ *als blinde ossen dringen*: als blinde ossen voortzeulen, vgl.: als een kip zonder kop in het rond scharrelen
+ *bedwingen*: inhouden
+ *ontvlechten*: uiteenzetten
+ *te luijen*: de klok te luiden
+ *ambachts luij*: handwerklieden
+ Men zou er kwaad van kunnen denken en over mij gaan roddelen
+ Onduidelijk; Nu zijn we nog niets opgeschoten, nog geen steek verder gekomen (omdat Aagje weer vertrekt) (?)
+ *oftmer noch aff songe*: of men dichtte er nog een (spot)liedje over, zie commentaar
+ *en dede mijn tonge*: al deed mijn tong dat niet
+ *clappen*: doorvertellen
+ *Dat was daer eene*: Dat was me er eentje

Dat was daer eene.
Dus sullense gemeenlijck gecken en gabben.+

Faes
Jae. Worden wij weer siende, wadt lach aent schrabben?+ aant.
Eelck sal toch roeren sijnen snatere.+
Eij eij, siet voor u! Ick val hier int watere.
Hout u boven, dat ghij niet en gaet te gronde!+

Bouwen
Hier en koos ick heel Hollant niet voor int ronde.+
Mijn oogen gaen oopen door twaeters genieten.

Faes
Ick mach wel veel in mijn keele gieten.
Mijn oogen die sien u alle int claere.

Heijn
Noch noijt meer geluckx!

Bouwen
Och, dit is een blijde maere,
Al moeten wij ons hier nu wadt vercoelen.+

Heijn
Nu en mogen ons letten bancken noch stoelen.+
Ick sie wel dat den dach begint te criecken.
Wadt nu ten rade?+

+ *gabben*: spottend lachen *gecken en gabben*: dubbel en dwars liggen van het lachen
+ *wadt lach aent schrabben?*: wat zou het voor zin hebben om dit (uit ons geheugen) te schrappen?
+ *roeren sijnen snatere*: z'n kwek opentrekken
+ *gaet te gronde*: naar de bodem zinkt
+ Dit verkies ik boven de hele omtrek van Holland
+ *vercoelen*: koud worden
+ *letten*: last bezorgen
+ *Wadt nu ten rade*: Wat nu te doen?

Bouwen
Laet ons gaen bij de siecken,
Int gasthuijs, daer salt toch best blijven verhoolen,+
En claegen dat ons cleeren sijn gestoolen
Vande boeven, des wij met siecken sijn bevaen.+

Faes
Dats best. Het wert schoondach; Tvolck sal haest opstaen.
Tgasthuijs hebben wij verdient, soot aen ons blijckt.

Heijn
Die herberch ons nu alderbest gelijckt,
Want anders worden wij vant volck beschaempt.

Epiloog[aant.]

Bouwen
Wij spelcornkens uijt jonsten versaempt

Heijn
Sluijten hier mede ons spel, sonder beswijcken.+

Faes
Al sijn wij in consten niet wijt befaempt,

Heijn

+ vgl. het Leger des Heils
+ *des*: waardoor
+ *consten*: (rederijkers)kunst. *wijt befaempt*: alom beroemd

Wij speelcoornkens uijt jonsten versaempt,

Bouwen
Laet ons slecht werck niet sijn geblaempt.

Faes
Dat bidden wij u, ghij burgers, armen en rijcken.

Bouwen
Wij speelcoornkens uijt jonsten versaempt

Faes
Sluijten hijer mede ons spel, sonder beswijcken,

Heijn
Want uijt goeder herten ons

Trouw Moet Blijcken.

Finis

Lang in dicht: 465 regulen
Par Trouw Moet Blijcken

Commentaar

Opschrift en lijst van personages

Het opschrift in het handschrift begint met het woord *item*. Omdat deze opsommingsmarkering betrekking heeft op de plaats van de *Dove Bitster* in het handschrift en aangeeft dat deze tekst volgt op een aantal andere esbattementen, is *item* in deze editie weggelaten.

bitster: In het opschrift en de lijst van personages vinden we de functienaam *bitster*. Later in de tekst (3, 26) vinden we de aanduiding voor de beoefening van deze functie: *bidden metten lijcke*. Nog tot na de oorlog was het, met name in dorpen, gebruikelijk dat iemand uit de omgeving van de familie van een overledene (meestal de buren) het sterfgeval aankondigde bij anderen, als een orale voorloper van de rouwkaart. Baet in onze klucht is dus een dove aanspreekster. Zij komt Dove Nelle vertellen dat haar neefje is gestorven en heeft dat waarschijnlijk al meegedeeld aan Lippen en Betje (vgl. 42-46).

heeckelster: Dove Nelle wordt in de lijst van personages aangeduid als 'heeckelster' en is bezig met hekelen, wanneer Baet haar bezoekt. Hekelen is het bewerken van vlas met behulp van een hekel: een bord of plank met daarop rijen van omhoogstekende metalen spitsen. Wanneer men het vlas over de hekel haalt, worden de korte vezels gescheiden van de meer bruikbare lange vezels, die bijvoorbeeld worden gebruikt voor de productie van linnen.

Lippen Suermont en *Vrolijck Betgen*: 'Lippen' is een populaire naam voor personages in kluchten en hoort daar steeds bij een boer die in een negatief daglicht wordt geplaatst. Een vroeg voorbeeld daarvan is 'Lippijn' in een naar hem vernoemde sotternie in het handschrift-Van Hulthem, dat rond 1410 tot stand kwam. In hetzelfde handschrift als dat van de *Dove Bitster* vinden we personages met deze naam in het in Hummelens *Repertorium* getitelde esbattement *Lijs en Lippen Harmen* (1 OG 10) en in een *Esbatement van Hanneken Leckertant* (1 OG 17). In alle drie de kluchten heeft de naam betrekking op een domme, onnozele boer. In de twee eerstgenoemde kluchten betreft het bovendien steeds een oude boer, die door zijn jonge vrouw wordt bedrogen en bij haar onder de plak zit.

Ook in de *Dove Bitster* is Lippen een domme boer, die getrouwd is met een jonge vrouw die figuurlijk -maar in deze klucht ook letterlijk!- de broek aan heeft. Gezien deze situatie is het misschien ook niet verwonderlijk dat Lippen een 'zure (chagerijnige) mond' heeft, terwijl Betgen juist 'vrolijck' voor haar naam heeft staan.

De naam Lippen is afgeleid van Philippus. In de veertiende eeuw werd een opstandige boer met deze naam in een spotdicht van een Engelse clericus over de hekel gehaald, omdat hij zo hoogmoedig was de status van de heren na te streven. De clericus herleidde de naam van Philippus van het Latijnse woord 'lippus', dat zoiets betekent als 'met druipende, ontstoken ogen' (vgl. L. Okken, 'Een traditioneel portret van de onderdaan in de middeleeuwse letteren', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), *Gewone mensen in de Middeleeuwen*. Utrecht, 1987, 92-93). Wellicht heeft deze etymologie (indirect) bijgedragen tot de toeschrijving van deze naam aan domme boeren in kluchten?

Aechtgen Schoontooch: De naam 'Schoontooch' betekent 'Schone Schijn'. Wanneer Aagje op de terugweg van het huis van het gestorven neefje de drie ongeklede

blinde mannen tegenkomt (zevende tafereel), vindt ze dit zeer vermakelijk en ze leidt hen zelfs een eindje op weg. Hoewel dit vanuit een hedendaags perspectief misschien erg meelevend en vriendelijk lijkt, zal het destijds eerder ongepast zijn gevonden dat een eerbaar meisje zich midden in de nacht inliet met drie halfnaakte mannen. Dat Aagje zich daar zelf ook van bewust is, blijkt uit het feit dat ze zich snel uit de voeten maakt, zodra het licht wordt (370-372): men zou er eens wat van kunnen denken! Ze zorgt er dus voor de schone schijn op te houden.

Schuerbier

Deze naam is samengesteld uit ‘schueren’ (schuren) of ‘scheuren’ (verorberen) en ‘bier’. In het personage Bouwen Schuerbier vullen beide betekenissen van schueren/scheuren elkaar aan. Bouwen is iemand die graag zijn keel smeert (schuurt) met een potje bier. Wanneer hijLippen/Aagje bezoekt, is hij niet meer zo vast ter been (138) en vraagt hij om een (pis)pot, want hij heeft *wel gedroncken* (143). Als hij toegetakeld, naakt, blind en arm over straat zwerft, betreurt hij het dat zijn keel *mocht nu wel eeuwelijck verroesten* (344). Hoewel dit ook van toepassing is op het feit dat hij voortdurend in een tobbe met water heeft gelegen, kan het eveneens betekenen dat Bouwen het betreurt dat voor hem geen dagelijkse kroegbezoekjes meer zijn weggelegd.

Leechderm

In haar teksteditie van de *Dove Bitster* (in: *Leuvensche bijdragen* 28 (1936)) oppert Jo Daan als betekenis van de naam ‘Leechderm’: ‘die mooi praat, maar niet veel beteekent.’ Naar mijn idee moeten we deze naam en het equivalent ‘IJdelderm’ ook letterlijker opvatten. Iemand ‘met lege darmen’ is iemand met een lege buik, iemand die honger lijdt. Dat Heyn nogal arm is blijkt, net als bij Bouwen (140), uit het feit dat hij zeer armoedig gekleed is (184).

Heijns achternaam draagt bij aan het ironische contrast tussen zijn werkelijke toestand en zijn opschepperij: hoewel hij maar een arme sloeber is (vgl. 184), suggereert hij juist dat hij Aagje veel te bieden heeft (177-178, 190-192); hij zal haar opnemen in zijn testament, hij zal haar nieuwe kleren geven en *ter eeren* brengen, maar dit zijn slechts loze beloftes voor de toekomst. Om Aagjes welwillendheid te beïnvloeden (191), doet Heyn zich mooier voor dan hij is. In die zin dus inderdaad iemand ‘die mooi praat, maar niet veel beteekent.’

Prologe/Taferelen

De humor van deze proloog ligt in het feit dat de twee dove oude vrouwen Bate en Nelle volstrekt langs elkaar heen praten, zonder dat in de gaten te hebben. Steeds pikken zij wel wat klanken op, maar in hun interpretatie daarvan wordt de betekenis verdraaid (*lijcke- alterijcke* (3-4), *gelde* 5-*velde* (5-6), *schier, das -diere tvlas* (9-10), *uijte- kuijte* (11-12), *gindere- spinnen- kindere* (12-13-14), *petere-betere* (15-16), *maete-Baete* (25-26), *kindeken cleijne - blinden Heijne* (29-30).) Terwijl Bate praat over de overledene, spreekt Nelle over het vlas, en zelfs als Steven zijn moeder Nelle (op luide toon?) corrigeert, heeft zij de juiste betekenis nog steeds niet helemaal begrepen: zij denkt dat er iemand is overreden, in plaats van overleden.

In Europees verband is in kluchten veelvuldig gebruik gemaakt van dit komische gegeven van een dialoog tussen twee doven (A. Aarnne, ‘Schwänke über schwerhörige Menschen’, *FF Communications* 20 (1914)).

10

De klacht van Nelle over de hoge prijzen van het vlas verwijzen hoogstwaarschijnlijk naar de actualiteit. In de tweede helft van de zestiende eeuw trad namelijk een crisis op binnen de vlasindustrie die ruim 25 jaar zou duren. De klucht kan zeer goed zijn ontstaan in deze periode (zie Inleiding, par. 2).

12-13

Bate is blijkbaar net langs geweest bij de broer van Nelle (vgl. 42). In 15 wordt opnieuw verwezen naar deze broer, waarbij ook zijn naam wordt genoemd. Het is Lippen, die pas na de proloog, aan het begin van het spel, zal worden geïntroduceerd. Voordat Bate aan Nelle de dood van haar neefje komt aankondigen, heeft ze dit dus al gedaan bij Lippen en zijn vrouw.

Deze vrouw -en dat is niet zonder betekenis (zie Inleiding, par.5)- blijkt bovendien een jonge vrouw te zijn, veel jonger dan Lippen zelf, wanneer we bedenken dat deze de broer is van een dove en dus hoogstwaarschijnlijk oude vrouw.

Het *waecken* was -en is op sommige plaatsen en in sommige milieus nog steeds- gebruikelijk na iemands overlijden en houdt in dat de naasten van de dode de nacht voor de begrafenis de

wacht houden bij het lijk.

17

Der monde: Deze plaats staat tegenwoordig bekend als Dendermonde, een stad in Oost-Vlaanderen, aan de monding van de rivier de Dender. De verkorte naam Dermonde is nog herkenbaar in de Franse naam van de stad: Termonde. Dendermonde was een belangrijk vlascentrum. Dat Dove Nelle naar deze stad wil gaan om vlas te kopen, doet vermoeden dat de klucht ergens in de omstreken van deze plaats moet zijn ontstaan. (Vgl. inleiding, par.2).

30

Het is opmerkelijk dat Dove Nelle hier spreekt over een *blinde Heijne*. Later in de klucht zullen we de minnaar Heijn tegenkomen, die uiteindelijk ook blind wordt. In de chronologie van de gebeurtenissen is het echter niet mogelijk dat het om dezelfde persoon gaat. Het gebruik van *blinde Heijne* op deze plaats is misschien het gevolg van een verschillende herkomst van de proloog en het spel.

34-41

Wanneer in rederijkersdrama afwijkende rijmschema's en strofische vormen worden gebmikt, correspondeert dat in veel gevallen met een ‘status aparte’ van de inhoud. Dit is ook in deze claus van Steven, geschreven in gekruist in plaats van gepaard rijm, het geval. Hoewel hij in 34-35 nog in dialoog is met Dove Nelle, richt hij zich daarna - als Steven, maar vooral ook als acteur - tot het publiek (vgl. Inleiding, par.4).

In zijn monoloog slaat hij een brug tussen de proloog en het spel en maant hij het publiek de klucht *wel* te *versinnen*: goed te begrijpen (38-39). Daarnaast blijkt uit zijn spreekbeurt door wie deze klucht wordt opgevoerd, namelijk de broeders van *Trou moet blijcken* (zie Inleiding, par. 2). De raad aan de toeschouwers om goed op hun portemonnee te passen (36) is weliswaar stereotiep, maar heeft wel degelijk een relatie tot de werkelijkheid. Men kan hieruit in de eerste plaats opmaken dat de klucht (ook) is opgevoerd in het publiek, niet in een besloten kring van rederijkers. Bovendien is men bij zo'n publiek optreden - bijvoorbeeld buiten op de markt (zie Inleiding, par. 3) - blijkbaar bang voor zakkenrollers. Hoewel deze angst misschien in strikte zin niet volledig conform de realiteit zal zijn geweest, bestond die realiteit wel in het hoofd van de toekijkende burgers. De grote stroom bedelaars en andere ‘onnutte persoenen’ vormden vanuit hun perspectief vaak een bedreiging voor de gevestigde orde en -in dit geval- voor hun portemonnee. De stereotiepe waarschuwing bevestigde en versterkte hun angst. (zie ook Inleiding, par. 8 en H. Pleij, ‘De sociale funktie van humor en trivialiteit op het rederijkerstoneel’, in: *Spektator* 5 (1975-1976), m.n. 108- 110)

Lang 47 regulen: Na elke tekst in de toneelcollectie *Trou moet blijcken* geeft de kopiist het aantal regels op. Hier doet hij dit ook apart voor de proloog, al rekent hij de regels van de proloog ook mee voor het uiteindelijke aantal, dat hij opgeeft aan

het einde van de klucht. Wanneer we zijn berekening natrekken, blijkt dat hij de volgende werkwijze heeft gevolgd. Hij heeft inderdaad de regels - en niet de verzen - gerekend, wat blijkt uit het feit dat hij de verzen die zijn verdeeld over twee regels meetelt voor twee. De clauskoppen, regie-aanwijzingen, en ook de titel en lijst van personages heeft hij niet meegeteld.

Naar de functie van deze opgaven van het aantal regels kunnen we slechts gissen. Het enige andere overgeleverde handschrift waarin dit zo consequent gebeurt, is het handschrift-Van Hulthem (ontstaan rond 1410), dat - evenals de collectie *Trou moet Blijcken* - een groot aantal teksten (ruim 200) herbergt. Ook in het onderzoek naar dit handschrift heeft men zich vaak afgevraagd wat de functie van de tellingen is geweest, maar de meningen hierover lopen nog altijd uiteen. Lange tijd hebben de verzentellingen in Hulthem gefungeerd als belangrijk argument voor het idee dat dit handschrift dienst deed in een schrijfatelier, waarbij zij dan dienden om de prijs van het kopieren te berekenen. Maar ook andere mogelijkheden zijn gesuggereerd. Waren het simpelweg betekenisloze eindmarkeringen? Dienden ze om te controleren of wel alle verzen van het voorbeeld waren over

genomen? Of dienden ze misschien als hulpmiddel om de duur van een voordracht te schatten? Deze mogelijkheden kunnen ook worden overwogen bij de collectie van Trou moet Blijcken, maar de meningen over de tellingen kunnen niet anders dan hypothetisch blijven, wanneer geen andere gegevens bijdragen tot meer duidelijkheid. (Vgl. H. Brinkman en J. Schenkel (ed.), *Het handschrift- Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-632*. Hilversum, 1999 (inleiding))

Nota

Na afloop van de proloog volgt een moeilijk te interpreteren opmerking van de kopiist:

Nota: *men sal weten dat dit voorgaende geschreven is voor een prologe, dan men canter voornemen ende men cant laeten, ende reeckent mede voor de cluijt, wanter wel op compt te pas, ende vervolgent daer dat + staet ende laeten die onderste claus staen, want dat een solluijtie van een cluijt is.*

Wanneer we deze opmerking van de kopiist letterlijk vertalen, is het erg moeilijk om te achterhalen wat hij nu eigenlijk bedoelt. Waar verwijst bijvoorbeeld *dit voorgaende* naar? Naar de slotclaus van Steven (43-41) of naar de hele proloog? En hoe moet *solluijtie* worden vertaald? De betekenis ‘oplossing’ brengt ons niet veel verder. Naar mijn idee kan de kopiist met zijn opmerking het volgende hebben bedoeld, maar ik sta mijn verklaring graag af voor een betere:

Het voorgaande is een proloog. Men kan de klucht wel of niet laten voorafgaan door de proloog. Doet men het wel -de proloog sluit immers goed aan bij de klucht- dan kan men de tekst tussen de twee plusjes achterwege laten (dat is de claus van Steven aan het einde van de proloog, waarin hij de klucht aankondigt), want dit is dan een onderbreking (het Franse ‘solution de contiguité’ betekent o.a. onderbreking) van de klucht.

Wanneer deze interpretatie juist is, dan impliceert dit volgens mij dat de claus van Steven werd gehandhaafd als korte gesproken proloog voor de klucht, wanneer de lange gespeelde proloog achterwege werd gelaten. In dat geval staat de plus voor vs. 34 niet goed, maar hoort hij eigenlijk voor 36, zoals ik hem nu heb geplaatst.

42-46

Met *sij* worden de dove bidster Bate en haar ‘opdrachtgevers’, de familieleden van de dode, bedoeld (vgl. 12-13, 15). In 13 gaat Bate er echter vanuit dat Lippens *jong wijff*, Betje dus, bij de wake aanwezig zal zijn. Betje heeft blijkbaar toegezegd aanwezig te zijn bij de wake, maar in haar plaats stuurt zij Aagje, een handelswijze die in de tekst al snel begrijpelijk zal worden (zie Inleiding, par.1).

43

Haer heeft betrekking op Aagje, terwijl zij nog niet is geïntroduceerd. Dit kan twee dingen betekenen. Of het publiek verkeert in onzekerheid over wie hier wordt

bedoeld, maar wordt uit deze onzekerheid verlost in 45, of Aechtgen is al aanwezig op het toneel, ergens achteraf of aan de zijkant, verdiept in de een of andere bezigheid. Het laatste lijkt me het meest waarschijnlijk.

47

loge: ‘loge’ of ‘loog’ is een oplossing die kan worden verkregen door zekere vaste stoffen, zoals verschillende soorten as, ertsen of zoutmassa's, met water uit te trekken. Betgen gebruikt voor het maken van de loog as (228), zodat een bijtend zuur ontstaat. Loog werd vaak gebruikt als wasmiddel, en ook Betgen maakt de loog klaar met dit doel: Aagje zal morgen vroeg de was moeten doen (44). Ze heeft er echter ook nog een heel andere bedoeling mee. Eén van de minnaars, namelijk Bouwen, zal worden verstopt in de tobbe in het washuisje. In deze stinkende tobbe (met was?) zal

Bouwen de bijtende en brandende vloeistof over zich heen krijgen, zodat hij nat zal worden tot op het bot en niets meer kan zien. (vgl. 47, 73, 155-157, 215-216, 224, 227-229, 235, 259, 280, 344, 349, 365).

48

buijlen en *backen*: 'buijlen' is het zeven van het meel, zodat de fijnere bloem, de grovere soorten en de zemelen worden gescheiden. Hiervoor gebruikte men een 'buidel', een grote cylindervormige zeef, besloten in een houten kast of kist (in deze klucht is sprake van een builkist), die werd rondgedraaid. Betje verricht deze handeling om brood te gaan bakken, maar heeft met het builen ook nog een ander doel voor ogen. De eerste minnaar, Faes, zal worden verstopt in de builkist, waarin hij keer op keer het meel over zich heen zal krijgen; eerst built Betje tweemaal, en dan doet Lippen het nog eens fijntjes over met *wadt vanden groffsten*, dus met het grove materiaal. Ten gevolge van deze ruwe behandeling stikt Faes bijna in het meel en wordt hij bovendien verblind (vgl. 72, 83, 111, 123, regie-aanwijzing na 146, idem na 160, 161-162, 165, 198, 217-219, 281, 288, 311-312, 345-346, 363).

50

Verschillende malen (50, 77, 87, 90, 184) wordt benadrukt dat het donker is en dat er geen licht is. Wanneer we ervan uitgaan dat het op het toneel wel licht was, hetzij door het daglicht, hetzij door verlichting, is deze verbale dekking goed te verklaren. Al zou het op het toneel schemerig zijn, het publiek zag natuurlijk duidelijk dat Aagje eigenlijk een verklede man was. Het benadrukken van het duister vergroot de geloofwaardigheid van het feit dat de drie minnaars geloven dat ze Aagje voor zich hebben.

53

Drie knechts: Verhalen waarin drie minnaars worden bedrogen, komen vaker voor in de Europese literatuur, maar in de meeste gevallen is het de begeerde vrouw die hen in de val laat lopen, en gebeurt dit hoogstens met behulp van, maar nooit door derden. (vgl. J. Daan (ed.), 'Het esbatement van de Dove Bitster', in: *Leuvensche bijdragen* 28 (1936), 3).

59

Noch noijt sotter cluijte: Met 'cluijte' wordt in de eerste plaats 'grap' bedoeld, maar het is tegelijk een (vervreemdende) verwijzing naar de klucht zelf. Dit grappig bedoelde procédé vinden we later in het stuk nog twee keer. Wanneer Aagje de drie mannen is tegengekomen, zegt zij *Ick en hoorde mijn daegen noijt sotter dinck. Wistent sij, sommige, daer worden een spel aff gedicht* (351-352). En dat spel is intussen in volle gang! Als Aagje de mannen weer in de steek laat, vraagt Heijn haar

niet over het beschamende voorval te spreken, *oftmer noch aff songe* (374), of men zou er nog liedjes over dichten. Weliswaar is er nu geen lied over gemaakt, maar wel een klucht!

63

stout en onversaecht: Deze uitdrukking roept direct associaties op met de epische ridderwereld en -literatuur. Hier is het ironisch bedoeld en draagt het bij aan het contrast tussen het gedrag van 'echte' mannen en dat van Lippen, die hier slechts het hulpje van zijn vrouw is.

In de klucht worden ridderlijke uitdrukkingen vaker gebruikt in contrast met het alledaagse en boerse taalgebruik en karakter van de personages, namelijk in de dialogen tussen Bouwen en Lippen/Aagje en Heijn en Lippen/Aagje. Terwijl de minnaars met alle macht proberen om 'hoofs' te praten (vgl. bijv. 128-132, 135, 139, 153, 172, 185-186), is het duidelijk dat ze slechts boerenjongens zijn en maar één ding voor ogen hebben: seks met Aagje. Het meest duidelijk wordt de tegenstelling tussen de mooie woorden van de minnaars en hun boerse, verwerpelijke gedrag, wanneer dit contrast ook in het taalgebruik wordt benadrukt. Het beste voorbeeld hiervan is wel de reactie van Lippen/ Aagje op de mooie praatjes van Heijn. Deze heeft net in goede hoofse traditie betreurd *dat de nacht sal vallen te cort wadt* (de klacht over de te korte nacht komen we veelvuldig

tegen in hoofse liefdeslyriek), waarop Lippen/ Aagje ironisch reageert met *Dat ghij heusch (hoofs) van monde sijt op u stort gadt* (!), *so sal ick u int hert de lieffste schrijven* (187-188).

67-78

Betje zet hier haar plannen met de drie minnaars uiteen. Dit geeft het publiek een kennisvoorsprong met een humoristisch effect. Maar liefst drie keer zien we hoe een man vol verwachting naar een afspraak met de door hem beminde gaat, terwijl het voor iedereen behalve hemzelf duidelijk is wat hem in werkelijkheid te wachten staat.

86

vogel metten pluijmen: Lippen vergelijkt de minnaar in aantocht hier met een vogel. Even verderop (110) wordt dit beeld nogmaals gebruikt, wanneer Faes uit angst voor de komst van Betje/ Lippen roept: *Ick wilde ick nu laege in der muijten*. 'Muijte' is een gebruikelijk woord voor schuilplaats, maar betekent oorspronkelijk 'vogelkooi'. In 169 vinden we de vergelijking voor de laatste keer, wanneer Lippen/ Aagje de wens uitspreekt dat *hij den derden vinck inden slach* (net) wil hebben.

Wellicht zit er meer achter het gebruik van dit beeld dan dat wij -als lezers van de kluchtop het eerste gezicht zouden denken. Op een internationaal bekende 'boerenkermis', toegeschreven aan Pieter Bruegel (ca. 1525-1569), zien we een toneelvoorstelling met daarop de opvoering van de klucht *Playerwater*. In deze klucht bedriegt de vrouw haar man met een 'pape.' Van deze *Boerenkermis* zijn veertien bewerkingen bekend. Opvallend is dat in tien van de veertien keer de minnaar geen 'pape' is, maar een leek, met een hoedje met hanenveren op het hoofd (vgl.: 'Hij is het haantje' (?)). Zouden de minnaars in de *Dove Bitster* wellicht ook op zo'n manier verkleed zijn geweest? (Vgl. W.M.H. Hummelen, 'Toneel op de kermis, van Bruegel tot Bredero', in: *Oud Holland* 103 (1989), 6)

93

De klokslag is voor Faes het signaal naar Aagje te gaan. Dit is later eveneens het geval voor Bouwen (127). Blijkbaar heeft Betje de mannen om het uur besteld.

98-100

Lippen wordt in deze verzen voorgesteld als een 'fel' persoon, een driftige man die moet worden gevreesd. Dit lijkt in tegenstelling tot zijn status als pantoffelheld, ondergeschikt aan zijn vrouw, die in deze klucht ook letterlijk de broek aan heeft. Er zijn verschillende mogelijkheden om deze tegenstelling te verklaren. Misschien is Lippen naar de buitenwereld toe wel een bullebak, terwijl hij thuis bij zijn vrouw onder de plak zit. Dit idee van iemand die zijn frustraties van onmacht binnenshuis

in de buitenwereld afreageert, is nog altijd actueel. Een andere verklaring is dat Lippen, hoewel een domme sukkel, wel driftig en sterk is, een ‘domme kracht’ dus.

105

De taferelen waarin de minnaars Aagje bezoeken verlopen steeds volgend hetzelfde patroon. Steeds wanneer de minnaars denken beet te hebben, komt Betje tevoorschijn. Hier brengt het genies van Faes Betjes optreden op gang. Bij Bouwen wil zij uitrusten van het builen, waar ze vanaf 124 mee bezig is. Hiermee gaat zij weer verder in 165, en wanneer Lippen/Aagje de laatste minnaar, Heijn, bij zich heeft, is haar vermoeidheid opnieuw de reden om Aagje aan te spreken, dit keer om te vragen om water (195-202).

117-118, 121-122

De manier waarop Lippen/Aagje tegen Betje/Lippen praat (*Lieve meester, weest tam. U droompt, ghij sijt seecker wel vreempt van coppe*. (...) *Meester, hout daer, en wilt dien droom vergeten. Ghij sout veel beter in u bedde blijven.*) lijkt niet bepaald typerend voor de manier waarop een dienstmeisje haar baas toespreekt, maar is eerder bazig en respectloos dan onderdanig. Wanneer we aannemen dat Lippen zich goed inleeft in het rollenspel, zou dat betekenen dat Aagje hem normaal

gesproken op deze manier te woord staat, wat -nu Lippen eigenlijk zichzelf op deze manier toespreekt- zorgt voor een belachelijk en grappig effect.

126

Lippens woorden maken de indruk een bekend gezegde te zijn, maar ik heb hier niets over kunnen vinden. Wel kunnen we begrijpen welk idee er achter deze woorden schuilgaat. Men moet werk doen dat bij de eigen stand past, anders staat de wereld op zijn kop. Om het met een nog steeds bekend spreekwoord te zeggen 'Schoenmaker, blijf bij je leest'. In de beeldende kunst en literatuur uit de Middeleeuwen vinden we dit idee dikwijls verbeeld in dieren die mensenwerk verrichten, bijvoorbeeld een spinnende zeug. (Vgl. H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511*. Amsterdam, 1988, 84)

134-136 (138, 141-143)

Het begrip *cleijn van machte* (136) is in deze context dubbelzinnig bedoeld. In de eerste plaats bedoelt Bouwen dat hij het goed zal maken met Aagje, die zo lang op hem heeft staan wachten (134). Hiermee bedoelt hij waarschijnlijk dat hij haar een geldelijke vergoeding zal geven voor haar diensten, hoewel hij niet zo vermogend is. Maar naast deze betekenis zal men het begrip ook hebben betrokken op de seksuele capaciteiten van Bouwen. Zijn overmatige alcoholgebruik kan zeer goed de oorzaak zijn dat Bouwen *cleijn van machte* is, dat wil zeggen dat hij niet meer al te potent is (*machte* kan trouwens ook betrekking hebben op het geslachtsdeel zelf).

151

Het woord *sloore* heeft in deze context verschillende betekenissen. In de eerste plaats zal wel 'stakker', 'sloof' of 'dienstmeid' bedoeld zijn, maar voor het publiek van de klucht zal ook de betekenis 'hoer' (vgl. 'sloerie') hebben meegespeeld; tenslotte heeft Lippen /Aagje nu al twee keer buiten (!) op een man staan wachten, die hij vervolgens naar het bed leidt. Wanneer het werkelijk Aagje was geweest die dit deed, zou haar gedrag -volgens de normen van destijds- ongetwijfeld als hoerig zijn beoordeeld.

157

wasschuijssgen: Bouwen wordt door Lippen/Aagje verstopt in het washuisje. Hiermee wordt een bijgebouwtje op het erf naast het huis of de boerderij bedoeld. De expliciete verwijzing naar dit washuisje in de tekst maakt het zeer waarschijnlijk dat hier sprake is van verbale dekking.

175-176

Dit is een mooi voorbeeld van dramatische ironie. Terwijl Heijn denkt dat hij als enige door Aagje is uitverkoren, weet het publiek dat al twee minnaars hem zijn voorgegaan.

185-194

Het is mij niet duidelijk wat Heijn bedoelt in vs.189 (*ick liet mij liever ontlijven*). Volgens Jo Daan (18) reageert hij hier op de ironie van Aagje (187-188) en bedoelt hij dat hij zich nog liever zou laten doden dan dat hij niet meent wat hij zei (185-186). Dit past goed bij zijn mooipraterij. Hij zal Aagje opnemen in zijn testament (177-178), nieuwe kleren voor haar kopen (190) en belooft haar zelfs, als ze zich tenminste op een bepaalde manier opstelt, kortom: als ze maar goed haar best doet in bed (?), *ter eeren* te brengen (191). Bedoelt hij hiermee dat hij met haar zal trouwen? Heijn presenteert zichzelf als een rijk persoon; dat is misschien de reden dat hij zegt dat zijn vrienden boos zouden worden als hij een serieuze relatie met Aagje zou aangaan (192): een rijke man met zo'n eenvoudig dienstmeisje? Lippen/Aagje bedankt Heijn sceptisch en leidt hem naar het bed.

U geslacht is mijn al veel te groot, zegt ze, waarmee ze natuurlijk doelt op zijn geslachtsdeel, maar tegelijk reageert op wat hij zegt, door erop te wijzen dat hij van een te hoge afkomst is.

241

Ick drooch als een bockin: Misschien heeft men deze uitdrukking van Heijn ook geassocieerd met

het spreekwoord ‘Ymand een droogen bokking geven’. Dit betekent ‘iemand een schampere berisping geven’, iets dat in deze context, waar Heijn zo hard wordt afgestraft omdat hij Aagje wilde verleiden, zeker van toepassing is! Een vergelijkbaar verband tussen de ondergane behandeling en een gezegde kan worden vermoed bij Faes. Deze wordt in het spel voortdurend met meel bestoven. De uitdrukking ‘Hij is van het meel bestoven’ betekent dat iemand niet de slimste is. (Vgl. C. Tuinman, *De oorsprong en uitlegging van dagelijks gebruikte Nederduitsche spreekwoorden*. Middelburg, 1726, 48 en 157)

243

Al beseijckten mij de mieren: Mierenzuur is een sterk en bijtend vocht, dat pijnlijk is voor de huid. Grappig is dat het door Heijn gebruikte ‘beseijcken’ een beter begrip uitdrukt van de oorsprong van het mierenzuur dan het tegenwoordig vaak gebruikte woord ‘mierenbeef; het mierenzuur wordt namelijk afgescheiden door kliertjes bij de anus van een mier.

247

pol: Behalve de neutralere betekenis ‘vrijer’ wordt misschien ook ‘hoerenloper’ bedoeld. Vgl. ook 151, waar Lippen/Aagje zichzelf een *sloore* noemt, waarmee behalve ‘stakker’ o.i.d. ook ‘sloerie’ kan zijn bedoeld.

248

Dit is een duidelijke vooruitwijzing. Later in de klucht zal Faes inderdaad, samen met de twee andere mannen, in het water vallen.

255-256

Een lier is een soort draaiorgel, die vaak werd gebruikt door bedelaars. Faes realiseert zich dat hij nu door middel van bedelarij aan zijn geld zal moeten komen. Zijn de woorden *blint man, arm man* misschien bekend uit een of ander bedelversje? In het begin van de achttiende eeuw bestond in elk geval wel het spreekwoord ‘Een blind man, is een arm man’; wellicht was dit ook al bekend ten tijde van de klucht. (Vgl. C. Tuinman, *De oorsprong en uitlegging van dagelijks gebruikte Nederduitsche spreekwoorden*. Middelburg, 1726, 364)

269

De overgang tussen de clausen van Heijn en Faes is voor een lezerspubliek verwarrend, omdat snel de indruk ontstaat dat Faes hier reageert op de pas gevallen

Heijn, terwijl hij in werkelijkheid Bouwen toespreekt. Heijn valt pas in 275-276, en al horen de beide anderen hem dan wel vallen, ze zullen hem pas ontmoeten na 311.

278, 284

In reactie op het geluid dat wordt veroorzaakt door Heijns val uit de schoorsteen, vraagt de blinde Faes zich af of iemand hem en Bouwen wellicht zal kunnen leiden Intussen stelt Betje tevreden vast dat de vrijers zijn ontsnapt, zodat Aagje nu weer veilig thuis kan komen (284). Beide opmerkingen wijzen vooruit naar de spoedige ontmoeting tussen Aagje en de minnaars.

302

Ghij sij qualijck: ‘qualijck gaen’ kan ook ‘mank zijn’ betekenen. Dat is hier volgens mij ook het geval. Heijn heeft bij zijn ontsnapping uit de schoorsteen een behoorlijke val gemaakt, waarbij hij bijna zijn benen brak (275-276), en in 303 struikelt hij weer.

338

Wij mogen nu metten blinden bischop danssen: Waarschijnlijk doelt dit op het gebruik van blinde bedelaars om geld te bedelen door dans en gezang, onder leiding van één van hen die zich als bisschop had verkleed. We vinden de uitdrukking terug in verschillende historische documenten.

De Leidse Jan van Hout bijvoorbeeld vermeldt in een van zijn gedichten (1579) dat sommige dingen tot het verleden behoren, zoals het optreden met Vastenavond *van de blinde bisschoppen die quamen voorts al zingende*. Dit verbod was in Nijmegen al vóór 1546 van kracht. In dit jaar werden namelijk twee lieden, *die den blynden bysschop gedanst hadden*, gestraft met twee dagen gevangenis.

Op twee tekeningen en twee schilderijen van Maarten van Cleeff (1527-1581) vinden we als entertainers op vastenavond een aantal kreupele bedelaars, van wie één een nagemaakte bisschopsmijter op het hoofd draagt. Deze Maarten van Cleeff werkte in de traditie van Bruegel, op wiens naam een verloren gegaan schilderij staat dat *Den cruepelen buschop* werd genoemd. Wanneer we er nu van uitgaan dat deze afbeeldingen niet slechts allegorisch bedoeld zijn, was het blijkbaar niet ongebruikelijk dat kreupele bedelaars zich verkleedden als bisschop. Vaak was de 'bisschop' (iemand die zich had verkleed als bisschop) de geestelijke 'baas' op vastenavondvieringen (vgl. nu bijvoorbeeld Prins Carnaval); het was dus niet vreemd om juist voor deze verschijning te kiezen. Wanneer nu kreupele bedelaars zich zo uitdosten, waarom zou dit dan niet ook gelden voor blinde bedelaars? (Vgl. D. Bax, 'Over allerhande bisschoppen en Bruegel's kreupelen in het Louvre', in: *Historia* 11 (1943), 241-248; Bax begint dit artikel met de verwijzing naar de uitdrukking in de *Dove Bitster*.)

362

Bedoeld is waarschijnlijk dat drie blinde kooplieden op de markt aan alle kanten bedonderd zullen worden en dat de drie verblinde minnaars zich dus in een kwetsbare en hachelijke positie bevinden.

379-382

Faes is de eerste die in het water valt, waarna hij Bouwen en Heijn met zich meesleurt. Dit is m.i. geen toeval. Faes is ook de eerste minnaar die Aagje (Lippen) bezoekt, en tevens de eerste die vlucht. Steeds volgen de andere twee minnaars hem dus in hun handelingen. Dit bevestigt de relatie tussen de *Dove Bitster* en het spreekwoord 'Wanneer de ene blinde de andere leidt, vallen ze beiden in de gracht', uitgebeeld in verschillende schilderijen en prenten uit de zestiende eeuw (zie Inleiding, par. 7).

Epiloog

In de epiloog stellen Bouwen, Heijn en Faes zich voor als *speelcoornkens uijt jonsten versaempt. Speelcoornkens* (hagedoorns) is één van de aanduidingen voor de leden van *Trou moet Blijcken*, maar *uijt jonsten versaempt* is de zinspreuk van een andere rederijkerskamer (zie Inleiding, par.2). De epiloog is gegoten in de vorm van een rondeel, zoals in het rederijkersdrama vaak het geval is in de prologen voor en het afscheid na het spel (zie D. Coigneau, 'Strofische vormen in het rederijkerstoneel', in: *Jaarboek de Fonteine* 1991-1992, 26-27).

Na de epiloog volgt nog een mededeling van de kopiist: *Lang in dicht*: *465 regulen. Par Trouw Moet Blijcken*. Na elke tekst in de collectie van de *Pellicanisten* geeft de kopiist het aantal regels op, waarbij hij de clauskoppen niet heeft meegeteld (zie comm. **34-41**). Sporen van zijn telling vinden we in deze tekst in het handschrift voor de (door mij genummerde) verzen 177, 269 en 347, waar hij respectievelijk een 2, 3 en 4 voor de regel heeft gezet, waarmee hij 200, 300 en 400 bedoelt. De 2 staat voor regel 199, waarbij ook de regels van de proloog zijn meegerekend, terwijl deze ook al na de proloog worden vermeld. Precies honderd regels na de 2(00) vinden we de 3 voor de regel. De 4 echter volgt al 96 in plaats van 100 regels verder. Interessant is dat op deze plaats, namelijk tussen vers 346 en 347 een onregelmatigheid (de enige in de hele tekst) optreedt in het rijm. De grens tussen deze verzen valt bovendien samen met een paginagrens, wat het waarschijnlijk maakt dat de kopiist op f.64v. zijn (voorbeeld)tekst weliswaar vervolgde met een vers dat begon met ‘wij’, zoals aangegeven in de bladwachter op f.63r, maar niet met het goede vers, zodat hij vier verzen vergat over te schrijven.

Hoe de mededeling *Par* (door) *Trouw Moet Blijcken* moet worden geïnterpreteerd, is onduidelijk. In enkele gevallen volgt deze opmerking in het handschrift na een mededeling over de

opvoering, zoals na *Tielebuijs* (f.100r.) en na *Hannecken Leckertant* (f.123r.), zodat we zouden kunnen vermoeden dat bedoeld is dat het spel werd gespeeld door de *Pellicanisten*. Toch lijken de opmerkingen over de opvoering en de mededeling *Par Trou Moet Blijcken* in beide gevallen typografisch onderscheiden, zodat voorzichtigheid geboden is.